

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ЗАБЗАЛЮК ДМИТРО ЄВГЕНОВИЧ

УДК 94(477):356.363 “19”

**ДУШПАСТИРСЬКА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ
ФОРМАЦІЙ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Кондратюк Володимир Олександрович
доктор історичних наук, професор

ЛЬВІВ – 2007

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	10
РОЗДІЛ 2. Українське священицтво національних частин австрійської армії XIX – поч. XX ст.....	32
2.1. Формування українського військового духовенства.....	32
2.2. Капелани Легіону українських Січових Стрільців 1914–1918 рр.....	39
РОЗДІЛ 3. Армійське духовенство Наддніпрянщини у визвольних змаганнях 1917–1921 рр.	48
3.1. Традиції православного священицтва козацького війська і російської армії.....	48
3.2. Душпастирі військових формувань української Центральної Ради.....	55
3.3. Панотці Збройних Сил Української Держави.....	60
3.4. Військове духовенство Армії Української Народної Республіки.....	65
РОЗДІЛ 4. Польове духовенство Галицької армії.....	83
4.1. Організація і структура Преподобництва Військового міністерства та його законодавчі акти.....	83
4.2. Польові духовники корпусів і бригад Галицької армії у визвольних війнах 1918–1920 рр.....	93
РОЗДІЛ 5. Капелани українських військових формувань періоду Другої світової війни.....	121
5.1. Капелани українських частин “Нахтігаль” і “Роланд”.....	121
5.2. Військове духовенство дивізії “Галичина”[1943–1944).....	125
5.3. Капелани 1-ї Української дивізії Української Національної Армії.....	139
5.4. Організація церковно-релігійного життя у формуваннях Української	

	3
Повстанської Армії.....	149
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	162

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема зародження, організації та діяльності душпастирської служби в українських військових формаціях першої половини ХХ століття є найменш дослідженою у вітчизняній історіографії. Це було зумовлено, насамперед тим, що впродовж десятиліть радянська історіографія розглядала усі державні утворення в Україні періоду національно-визвольних змагань за незалежність 1917–1920 рр. та їх збройні сили, а також національні військові формування в добу Другої світової війни, як “буржуазно-націоналістичні” та “антинародні”. Водночас, військове духовенство розглядалося з позиції державно-церковних відносин, які визначалися комуністичною ідеологією радянського режиму, власне як і всі священнослужителі “реакційним” класом. Отже, у радянській історіографії, яка була слугою тоталітарної системи, склалося дві характерні тенденції щодо проблеми: повне ігнорування або брутальна фальсифікація.

З особливою жорстокістю таврувалося духовенство взагалі і капелани, зокрема Української Греко-католицької церкви (УГКЦ), яка впродовж віків була невід’ємною складовою української спільноти на західноукраїнських землях та відігравала потужну роль у збереженні національної свідомості поколінь, а її клір в часи воєнних потрясінь завжди був з народом. У горнилі визвольної боротьби за незалежну Україну були капелани Легіону Українських Січових Стрільців, Галицької армії, повстанських частин. Між тим, виступ Легіону УСС у 1914 р. під гаслом боротьби за самостійну соборну Україну трактувався як підтримка “загарбницьких планів австро-німецьких щодо України”, а його похід 1918 р. за визволення Наддніпрянщини від більшовиків як інтервенцію у радянську Україну з метою “відновити буржуазно-поміщицькі порядки та запровадити унію” [43. С.12].

У радянську добу історики стверджували про тісне співробітництво УГКЦ з нацистами, “мерзенну” роль її митрополита А.Шептицького у створенні “фашистської дивізії СС “Галичина”, капеланами якої “служили греко-католицькі священики”, а також звинувачували духовенство УГКЦ в тому, що воно “разом з буржуазно-націоналістичними бандами чинило відчайдушний опір соціалістичному будівництву в західних областях України” [13. С.15]. Не менш одіозною була характеристика визвольної боротьби армій Наддніпрянської України та їх військового духовенства.

Отже, слушно зауважує сучасний історик В.Марчук: “У цьому контексті особливої наукової актуальності набуває повернення історичної правди про суспільну роль Греко-католицької церкви, її священицтва в добу Визвольних змагань першої половини ХХ ст., а також повоєнний період зміцнення і краху тоталітарної системи в СРСР-УРСР” [279. С.4]. Ця теза безперечно стосується всього комплексу проблеми дисертації, оскільки на сучасному етапі вітчизняної історичної науки залишається чимало малодосліджених ділянок нашого минулого, серед них військове духовенство збройних формацій зазначеного періоду.

Отже, слід зазначити, що актуальність теми визначається необхідністю дослідити організацію та діяльність душпастирської служби в українських військових формаціях першої половини ХХ ст., оскільки, як говорилося вище, впродовж десятиліть радянська історіографія розглядала українське військово-духовенство у негативному ракурсі.

Досліджувана проблема має не лише науково-пізнавальний інтерес, але й практичну значимість, коли йдеться про використання набутого досвіду у процесах реформування Збройних сил України на сучасному етапі. Насамперед, вартої уваги такий її аспект, як співвідношення християнських моральних цінностей з обов’язками, які покладаються на воїна, зобов’язаного силовими методами відстоювати суверенітет своєї країни, її національні інтереси.

Необхідність вивчення проблеми зумовлено низкою обставин. По-перше, досягнення незалежності України спричинило стрімкий інтерес суспільства до минулого й, передусім, до визвольної боротьби українського народу, відтак збройних сил державних утворень 1917–1921 рр. і Другої світової війни. По-друге, зміна державно-політичного статусу України 1991 р. спричинила докорінну зміну церковно-державних відносин, зокрема відродження українських Автокефальної православної та Греко-католицької церков, бурхливе зростання громадського інтересу до релігії, ролі Церкви в суспільстві та його складової – армії.

Проблема історії військового духовенства українських збройних формувань привертає увагу ще й тому, що, незважаючи на значну активізацію досліджень військової історії в сучасній Україні, досі не створено цілісної картини життєдіяльності капеланства армій національних державних утворень ХХ ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукових програм Львівського державного університету внутрішніх справ.

Мета дослідження – відтворити на основі джерелознавчого аналізу архівних документів, науково-історичних і мемуарно-аналітичних праць цілісну картину становлення і розвитку служби військового духовенства українських збройних формувань першої половини ХХ ст. Цій меті підпорядковані такі **завдання:**

- проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми та джерельну базу дослідження;

- дослідити досвід формування українського військового священицтва в перших національних частинах у ХІХ ст. і в Легіоні Українських Січових Стрільців у складі австрійської армії в роки Першої світової війни 1914–1918 рр.;

- відтворити організацію, структуру і діяльність православного військового духовенства козацького війська, Збройних сил Центральної Ради, Української

Держави, Української Народної Республіки в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.;

- дослідити й охарактеризувати військовий і правовий статус польового духівництва Галицької армії Західно-Української Народної Республіки, проаналізувати його організацію і структуру, форми і методи діяльності, стосунки з православними священиками Армії УНР;

- показати організацію забезпечення релігійних потреб вояків українських формацій Другої світової війни, особливості діяльності капеланів Української Повстанської Армії (УПА).

Об'єкт дисертаційного дослідження – душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.

Предмет дослідження – організація, структура духовенства і діяльність капеланів українських національних формувань періодів Першої і Другої світових воєн, Збройних сил України доби національної революції 1917–1920 рр., а також Української повстанської армії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють першу половину ХХ ст., а також почасти попередні періоди, що стосуються українських військових традицій душпастирської військової служби, що є необхідним для з'ясування останньої.

Географічні межі дослідження в основному охоплюють територію українських державних утворень, які існували в досліджуваній період. Поряд із тим, щоб вивчити проблематику в російській та австрійській арміях і в таборах інтернованих українських частин у Польщі, Чехословаччині та Італії, автор вважає за необхідне в окремих випадках розширити рамки дослідження.

Методологічна основа дослідження – принципи об'єктивізму, позаконфесійності, історизму. При розв'язанні поставлених наукових завдань застосовано методи аналізу й синтезу, описовий, структурно-хронологічний, систематизації та узагальнення.

Наукова новизна дисертації. Вперше в українській історіографії зроблено комплексний аналіз зародження і розвитку, форм і методів діяльності українського військового духовенства збройних формацій національних державних утворень першої половини ХХ ст. та УПА. Увівши в науковий обіг невідомі та маловідомі документи і матеріали, авторові вдалося дослідити організацію і роль душпастирської служби військових формацій доби Визвольних змагань 1917–1921 рр., відтворити біографи не лише керівників служби, але й середньої ланки капеланів різних армій, прослідкувати закономірності впливу церковно-державних відносин на організацію армійського священицтва, а також стосунки між греко-католицькими і православними капеланами об'єднаних українських армій. На основі аналізу організації і ролі служби капеланів військових формацій першої половини ХХ ст. зроблено висновки щодо впровадження аналогічної служби в Збройних силах України.

Практичне значення отриманих результатів. Фактографічний матеріал, висновки та узагальнення дисертації можуть бути використані при вивченні історії Збройних сил України та національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність у першій половині ХХ ст., а також при написанні праць з новітньої історії України, підготовці лекцій і спецкурсів у вищих військових навчальних закладах. Значну вартість вони матимуть також у виховній роботі серед військовослужбовців Збройних сил України.

Апробація роботи. Основні положення дисертації апробовано в доповідях і виступах на науково-теоретичних конференціях професорсько-викладацького складу Військового інституту ім. П. Сагайдачного, Інституту гуманітарних і соціальних наук національного університету “Львівська Політехніка”, науково-теоретичних конференціях: “Збройні сили України: історія і сучасність” (Львів, 2006), “Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи” (Львів, 2007). Основні положення дослідження висвітлено у 4-х публікаціях.

Структура дисертації. Дослідження складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (354 позиції), обсяг основного тексту – 158 стор., всього – 182 стор.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Перша половина ХХ століття була періодом грандіозних воєнних потрясінь і демографічних катастроф, в епіцентрі яких опинилася Україна. Визначальною тенденцією процесів на цьому історичному етапі була боротьба українського народу за незалежну державу. Проте, саме цей аспект впродовж десятиліть радянська історіографія, яка обслуговувала ідеологію радянського тоталітарного режиму, замовчувала або брутально фальсифікувала. Було покладено табу на об'єктивне дослідження цілих пластів минулого, з національної свідомості українців витравлювалися правда про епохальні події вітчизняної історії, визначних діячів Української революції, внесок у визвольну боротьбу громадсько-політичних інституцій і Церкви. Усі національно-державні утворення доби визвольних змагань – Центральної Ради, Гетьманату, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки та їх армії, а також збройні формування періоду Другої світової війни розглядалися виключно як “контрреволюційні” та “антинародні”.

З перших днів існування радянської влади в Росії В.Ленін, а згодом його послідовники вели нещадну боротьбу з Церквою. Постанова уряду СРСР від 1932 р. визначила завдання, щоби до 1 травня 1937 р. “ім'я Бога повинно бути забутим на території країни”. Вважається, що у міжвоєнні роки в СРСР було репресовано 136,9 тис. священнослужителів, з них 85,3 тис. розстріляні [292. 1996. 15 липня]. На боротьбу з релігією були мобілізовані потужні сили комуністичної пропаганди та радянської історіографії, яку російський історик академік Ю. Афанасьєв дотепно характеризував як “особливий науково-політичний феномен, гармонійно вписаний у систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування її ідейно-політичних потреб” [316. С. 37]. Щоправда, у ході Другої світової війни

сталінське керівництво дещо переглянуло свою церковну політику й, дозволивши діяльність Російської православної церкви, зробило її складовою системи, яка працювала під контролем органів держбезпеки. Водночас, у 1945–1946 рр. була розгромлена і ліквідована потужна Українська греко-католицька церква, яка панувала у західних областях України, охоплених збройною національно-визвольною боротьбою її населення під проводом ОУН і УПА. Проблема організації та діяльності військового духовенства збройних формацій доби визвольних змагань 1914–1921 рр. радянськими істориками майже не вивчалася. Якоюсь мірою цього питання торкалися Б.Кандидов “Религия в царской армии”. Москва, 1929; “Церковный фронт в годы Мировой войны”. Москва. 1929, В.Новиков “Армия и Церковь”. Новосибирск, 1991, Д.Сидоров “Родина и религия”. Москва, 1963, Г.Суглобов “Союз креста и меча”; “Церковь и война”, Москва, 1969. У цих працях радянських російських істориків традиційно відзначалася “реакційна” роль духовенства й зокрема, рідко згадуваного, військового як чинників самодержавного режиму і активних учасників антирадянських збройних формацій Денікіна, Врангеля, Колчака, Юденіча 1918–1920 рр. Вважалося, що в них нараховувалося 4,5-5 тисяч військових священників [292].

Зазначену проблематику обходили й історики радянської України, які створили певний пласт, безперечно тенденційних, досліджень історії боротьби за утвердження радянської влади на українських землях. Відзначимо серед них праці А.Лихолата “Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.)”, Ю.Кондуфора “Великий Жовтень на Україні”, І.Кураса “Великий Жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні”, М.Супруненко “Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине” та ін.

У своїх працях вони, звичайно, не торкалися проблем військового будівництва в українських державних утвореннях доби визвольних змагань, організації їх збройних сил, відтак, діяльності військового духовенства.

Взагалі їх часом 100–300-тисячні армії визначалися як аморфні “буржуазно-націоналістичні”, “антинародні” формування, а повстанські полки і дивізії як “куркульські банди”.

Ситуація радикально змінилася в працях радянських істориків присвячених проблемам українського руху Опору та національним збройним формуванням в роки Другої світової війни. Оскільки їх центром були західноукраїнські землі, де традиційно Греко-католицька церква посідала важливе місце у соціально-політичному і духовному житті суспільства, саме проти неї спрямовувала широкомасштабний наступ комуністична пропаганда та її прислужниця – радянська історіографія. Слід відзначити, що греко-католицьке духовенство не могло стояти осторонь масового національно-визвольного руху українського народу під проводом ОУН і УПА, прагнень політичного проводу краю творити національні військові формування, використовуючи по необхідності певні структури нацистського режиму, зокрема, при формуванні дивізій “Галичина” та 1-ї Української, батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”. За прикладом військових формацій доби Української революції у них утворювалася служба капеланів.

Тенденційно препаруючи документи, шляхом відвертої фальсифікації, радянські історики намагалися утвердити у свідомості людей войовничий атеїзм, виправдати ліквідацію батьківської Греко-католицької церкви, масові репресії проти духовенства під приводом їх “антинародної” діяльності та служби ворогам радянської влади й українського народу. “Особливо мерзенною була роль уніатської церкви, зокрема Андрея Шептицького та Йосифа Сліпого в створенні дивізії СС “Галичина”... Українське духовенство завжди відстоювало ворожі, реакційні погляди, проповідувало войовничий націоналізм та релігійну ворожнечу, було і є завзятим ворогом Країни Рад, дружби народів, радянського способу життя” [13. С.17].

На основі брутальної фальсифікації подій у Львові в перші дні нацистської окупації С.Даниленко у книзі “Дорогою ганьби і зради” (Київ,

1972) безпідставно звинувачує вояків і капеланів формацій “Нахтігаль” і “Роланд” у військових злочинах. Він зазначав, що 18 червня 1941 р. “напередодні виступу капелан (о. Іван Гриньох - авт.) привів батальйон (“Нахтігаль” - авт.) убивць до присяги, і вони на хресті і євангелії поклялися у “вірності аж до крові” фюреру. Морально до цього їх готував своїми закликами і проповідями владика митрополит. Передовий загін українського буржуазного націоналізму був приведений у бойовий стан до боротьби з комунізмом” [199. С.185].

Інший автор тенденційної праці “Безбатченко” К.Дмитрук її підзаголовком визначив: “Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР”. Повторюючи услід за офіційними чинниками влади тезу про участь українських вояків “Нахтігаль” в масових розправах над жителями Львова, автор звинувачує митрополита Андрея Шептицького, главу УГКЦ. “Увірвавшись у перші дні війни до Львова, ватажки “Нахтігаль” разом із своїм капеланом перш за все зробили шанобливий візит владиці... митрополит Шептицький “дав благословення” всім легіонерам”. Без посилань на документи чи серйозні дослідження автор знову ж таки безпідставно твердить у руслі догм комуністичної пропаганди, що нібито українські вояки “Нахтігаль” “чинили масові вбивства цивільних людей, старих, жінок і дітей... Руками націоналістів було знищено велику групу вчених, поляків за походженням”, тоді як давно відомо, що це здійснила спеціальна німецька спецгрупа СС [203. С.172].

Чималий загін радянських істориків і публіцистів, зокрема В.Добричев, Я.Галан, В.Беляєв, В.Масловський, виконуючи замовлення офіційної влади, з особливою настирністю таврували визвольний рух на західноукраїнських землях 1940–1950-х років, діяльність частин УПА і оунівського підпілля, Греко-католицької церкви та її духовенства, яке в умовах катакомбного існування надавало усіляку допомогу руху Опору, а дехто з них були

капеланами збройних формувань. “Ці вороги українського народу, вдягнені в ряси уніатських священиків, є організаторами банд українських буржуазних націоналістів, є агентами міжнародної реакції” – писав Я.Галан (68. 1945. 8 квітня). Йому вторить В.Добричев: “Після визволення західних областей України від фашистських загарбників отці уніати всебічно допомагають буржуазно-націоналістичним бандам. Святоюрський клір стає натхненником злочинної діяльності оунівців” [205. С.197].

Таким чином, проблема існування і діяльності військового духовенства в українських збройних формаціях першої половини ХХ століття в радянській історіографії розглядалася під призмою відношення тоталітарного режиму до національно-визвольної боротьби України та Церкви, як потужного противника комуністичної ідеології. Під жорстким контролем і цензурою з боку партійних і репресивних органів радянські історики були позбавлені можливості глибоко дослідити і об’єктивно висвітлити зазначену проблематику.

Лише в добу незалежності України, позбавлені контролю і цензури з боку державних чинників, вітчизняні історики отримали можливість висвітлювати минуле з позицій наукового бачення, використовуючи відкритий доступ до великого масиву архівних документів і закордонних видань. Відтак, за останнє більш як десятиліття українська історіографія збагатилася потужним пластом наукових праць, присвячених найменш вивченим подіям буремного для України періоду першої половини ХХ століття. Особливою увагою істориків користується національно-визвольна боротьба українського народу за незалежність, державотворча діяльність і військове будівництво, захист суверенітету Центральної Ради, Гетьманату УНР, ЗУНР, рух Опору під проводом ОУН-УПА. Кожна з наукових праць, зокрема дане дослідження, виконують подвійне завдання: не лише відтворити невідомі сторінки історії України, але й зняти нашарування заангажованої радянської історіографії.

На жаль, досліджуючи проблеми військового будівництва державними утвореннями в Україні 1917–1921 рр., діяльності УПА, сучасні історики дуже рідко торкаються аспектів співдіяльності армії та Церкви, поза межами досліджень залишається організація, структура, форми і методи праці військового духовенства. Ця тенденція притаманна навіть глибоким науково-історичним працям В.Голубка, З.Довбні, М.Кравчука, А.Кентія, Ю.Павленка, О.Реєнта, І.Срібняка. Я.Тинченка, Б.Якимовича [195; 206; 251; 239; 240; 310; 321; 347].

Щоправда, у останні роки з'явилися ряд ґрунтовних досліджень з проблеми церковно-державних відносин та виховної роботи в Збройних Силах України, в яких в історичному аспекті висвітлюються організація і діяльність військового духовенства. Зокрема, Б.Андрусишин у тритомнику “Церква в Українській державі 1917–1920 рр.” подає фрагменти проблематики. “Директорія розуміла значення духовних впливів на армію, – наголошує він у розділі “Військове духовенство в церковній політиці Директорії”. – Головним фактором, який міг забезпечити цей вплив, була інституція військового духовенства”. Відтак, за ініціативою Головного Отамана при Головному штабі війська засновано Духовну управу військового духовенства, а в дивізіях та окремих частинах Армії УНР – панотці. Прикро, що автор висвітлив лише один із епізодів їх діяльності, вже у період інтернування Армії УНР у Польщі [159. С.11-114].

Досліджуючи стосунки у ланці держава-церква, В.Ульяновський у праці “Церква в Українській Державі 1917–1920. (Доба Гетьмана П.Скоропадського)”, зауважував, що за Гетьманату творилася регулярна українська армія. В її структурі, успадкованої від попередньої царської армії, впроваджувалися здебільшого колишні полкові священики. Сучасний релігієзнавець історик В.Борщевич у праці “Українське військове духовенство” зазначає, що саме тоді до війська прийшло чимало українських священиків, такі, як отці А.Волкович, В.Сукачів, А.Матеюк, які згодом, в

добу Директорії займали високі посади в середовищі військового духовенства, провадили потужну виховну роботу серед козацтва [174. С.37].

Тема військового духовенства в українських збройних формаціях зайняла помітне місце у ґрунтовному дослідженні В.Марчука “Церква. Духовність. Нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.” Автор слушно відзначав, що “виховна і просвітницька діяльність Української церкви в військовому середовищі в періоди національно-визвольних змагань народу завжди позитивно відбивалася на боєздатності армії” і підтверджує тезу конкретними прикладами з історії українського війська від запорізького козацтва до формувань Другої світової війни та УПА. “Українське військове капеланство, - підсумовує дослідник, – залишалося духовною підтримкою повстанцям й у період десятилітньої партизанської боротьби УПА проти сталінського режиму” [279. С.408-414].

Найбільш повну інформацію щодо розбудови і діяльності військового духовенства в добу визвольних змагань містять праці з історії Галицької армії, зокрема М.Литвина “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.” (Львів, 1998) та В.Футулуйчука “Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.) (Львів; Донецьк, 2000). На відміну від збройних формацій Наддніпрянщини, зазначає М.Литвин, вже на початку військового будівництва в ЗУНР Державний Секретаріат Військових Справ “своїми наказами, зокрема 4, 6, 15 лютого 1919 р. проголосив організаційну структуру й компетенцію духовенства в УГА”. Були призначені Начальний Духовник армії, капелани корпусів, бригад, окремих частин, державними указами визначені їх військовий, церковний і правовий статус “Польові священники греко-католицької церкви з’явилися у фронтових і запільних частинах Галицької армії вже в перші дні війни і вели плідну роботу задля укріплення морально-бойового духу військ”, – відзначав автор [271. С.188-189].

Організації служби польового духівництва і діяльності капеланів Галицької армії В.Футулуйчук присвятив цілий розділ праці – “Преподобництво Секретаріату військових справ і Начальної Команди”. Насамперед, автор наголошує, що польові духовники Галицької Армії перейняли і примножили кращі традиції капеланів Легіону УСС періоду Першої світової війни. Автор детально розкриває структури військового духовенства, широкий спектр функціональних обов'язків капеланів різних ланок, їх діяльність в умовах бойових дій. Багато уваги приділяється гуманним аспектам праці капеланів у польових шпиталях в драматичний період – епідемії тифу восени 1919 р., коли померли щонайменше десять тисяч вояків й серед них сорок із ста священиків, які діяли у військах. Капелани організовували поховання полеглих, вели точний облік осіб, місць поховання, піклувалися облаштуванням військових цвинтарів та окремих могил хрестами, таблицями з написом похованих та ін. [333. С.59-63].

Більш глибокому висвітленню проблеми автора сприяли праці із сфери біографістики, насамперед, змістовний “Волинський пам'ятник” В.Борщевича – збірник біографічних нарисів та інформації про православне духовенство Волині. На базі дослідження документів архівів України, автор висвітлив життєвий шлях священнослужителів, серед них капеланів Армії УНР, Гетьманату й УПА, переважна більшість яких були репресовані й загинули в часи нацистської та радянської окупації. Біографічний нарис про Протопресвітера Армії УНР Павла Пащевського містить інформацію про його діяльність на посаді керівника служби військового духовенства впродовж 1919–1924 рр. в умовах війни та інтернування. Збірник дає можливість ознайомитися з життєвим шляхом багатьох українських капеланів, оцінити їх внесок у визвольну боротьбу українського народу [172. С.247-251].

Потужний внесок у дослідження й висвітлення проблеми зробили історики з української діаспори. Зауважимо, що в результаті воєнних

катаклізмів першої половини ХХ століття за межами України утворилася численна діаспора, ядром якої була військово-політична еміграція із великим інтелектуальним потенціалом. Саме вона створила у Європі і Америці поважні наукові інституції, зокрема Українське воєнно-історичне товариство у Польщі (1920–1939), Український науковий інституту в Канаді після Другої світової війни, Бібліотеку ім. С.Петлюри в Парижі 1927 р., навколо яких згуртувалися інтелектуальні сили українського зарубіжжя. Визначним центром національної історичної науки був Львів з потужною історичною школою М.Грушевського–І.Крип'якевича. Тоді як радянські історики у своїх працях свідомо чи змушено керувалися виключно марксистсько-ленінською методологією, головним принципом якої був класовий підхід, науковці української діаспори в умовах відсутності ідеологічного тиску і жорсткого контролю могли висвітлювати історію України, зокрема боротьби за державність, набагато об'єктивніше, правдиво і повно. Саме в їх працях почерпнуто найбільше інформації з історії українського військового духовенства.

Серед праць української діаспори слід визначити фундаментальну “Полеві духовники Української Галицької Армії” колишнього капелана о. Івана Лебедовича, видану у Канаді 1963 р. Надзвичайно важливо, що автор крім власних матеріалів залучив статті і спогади багатьох колишніх військових священиків різних формацій, безперечно, насамперед Української Галицької Армії, де була зразково створена структура польового духовенства. Цінну інформацію про зародження військового духовенства в роки революції 1848 р. та його організацію в українських полках австрійської армії, діяльність капеланів Легіону Українських Січових Стрільців у часи Першої світової війни 1914–1918 рр. та участь греко-католицького духовенства у Першолистопадовому 1918 р. зриві в Галичині подає відомий галицький історик Степан Шах. “Згідно з витвореною вже так в часі Першої світової війни, як під час польсько-української війни традицією, - наголошував автор, – оточили галицькі українсько-католицькі священики

духовною опікою також українське вояцтво – 14-ої СС та дивізії “Галичина” ... як теж Української Повстанчої Армії, яка під проводом провідника українського визвольного руху, Романа Шухевича діяла на західноукраїнських землях до 1950 року” [344. С.20]. Отож, цілком слушно відзначав С.Шах, що своєю книгою о. Іван Лебедович увічніює “на сторінках анналів української визвольної боротьби джерельно-історичну місію галицького греко-католицького духовенства несення Христової євангельської науки і любови ближнього серед українських воїнів у тяжких часах боротьби за самостійність України” [344. С.21].

Значну пізнавальну цінність для дослідника мають праці колишнього Начального духовника Галицької армії, згодом українських дивізій доби Другої світової війни о. Василя Лаби. У них відтворено визначну роль галицького духовенства у здійсненні Першолистопадового 1918 р. зриву, зародження і організаційні принципи польового духівництва в Галицькій армії, методи укомплектування військових частин капеланами, їх функціональні обов’язки. “Полеві духовники УГА не тільки виконували свою душпастирську службу, – наголошував автор, – але теж впоювали боевого духа в стрілецтво... В історії визвольних змагань полеві духовники записалися незатертими золотими буквами”. Їх патріотизм, служба своєму народові успадкували, відзначав о. В.Лаба, капелани Повстанської армії, інших національних військових формувань, а також українські духовники, які задовільняли духовні потреби вояків – греко-католиків канадійської королівської армії [20. С.309-312; 266. С.72-73].

Поруч з працями о. В.Лаби слід поставити творчі доробки Протопресвітера Армії УНР о. Павла Пащевського, зокрема “Участь Українського військового духовенства в боротьбі за визволення України”. В праці висвітлено організацію і діяльність капеланів православної церкви Наддніпрянщини в українському війську. Він аналізує, як трансформувалася церковна політика керівництва Центральної Ради й УНР, відтак відношення

до інституції військових священників у Збройних Силах молодії української держави. Автор з прикрістю відзначав зволікання провідників держави і армії зі створенням чіткої структури військового духовенства, зокрема Духовної управи при Головному управлінні Генерального штабу, прийняттям законодавчих актів щодо статусу капеланства, що було здійснено лише 1920 р. [297. С.327-330].

Серед фундаментальних досліджень з історії визвольної боротьби українського народу провідне місце займають праці визначного військового історика Лева Шанковського “Українська Галицька Армія”, “Українська армія у боротьбі за державність”. У першій з них автор відтворив організацію польового духівництва в армії, його структуру і діяльність, уточнив кількісний стан капеланів (всього 79, з них 23 загинули на фронтах). Автор підтвердив, що саме Галицька армія із всіх військових формацій Української революції мала найбільш чітку організацію, а її капелани відзначалися високими морально-бойовими якостями. “Це були справжні герої, вірні друзі своїх стрільців, які з’являлися всюди там, де треба було їм подати добре слово чи навіть особистий приклад”, – наголошував Л.Шанковський, колишній старшина УГА [343. С. 320]. У іншій праці автор подає стан військового духовенства об’єднаних улітку 1919 р. армій УНР і ЗУНР. Відтак, його складали українські православні і греко-католицькі капелани, які будучи підпорядкованими єдиному військовому органу Головної управи військового духівництва, водночас мали своїх Головних священників: православні – протопресвітера П.Пашевського, а греко-католицькі – о. В.Лабу [342. С.58].

Досить значний конкретно-історичний матеріал щодо діяльності українських капеланів у національних військових формаціях в роки Другої світової війни містять праці відомих істориків з діаспори Василя Вериги, Романа Колісника, о. Ісидора Нагаєвського, Миколи Небелюка, Петра Содоля та інших [178; 179; 287; 288; 317]. Слід відзначити твори

безпосереднього учасника подій, колишнього вояка дивізії “Галичина” та 1-ї Української дивізії УНА Василя Вериги. На основі власного досвіду й залученої джерельної бази він відтворив структуру служби капеланів дивізії “Галичина” під проводом о. В.Лаби, діяльність їх в різних умовах, зокрема на фронті під час Бродівського побоїща у липні 1944 р. У праці “Під сонцем Італії” йдеться про душпастирську службу капеланів 1-ї Української дивізії, головним чином у таборі Ріміні, коли за складних політичних обставин саме військові священики встановили зв’язок з Ватиканом та ініціювали заходи Папи Римського щодо порятунку українських вояків від видачі радянському урядові на вірну смерть. Р.Колісник зосередив свою увагу на діяльності Військової управи, яка займалася формуванням і вишколом дивізії “Галичина”, висвітлює процес впровадження інституту її капеланів. Петро Содоль у праці “Українська Повстанська Армія. 1943–1949” подав змістовний довідковий апарат, зокрема біографічні дані деяких капеланів повстанських частин.

Чимало важливих сюжетів, які суттєво доповнюють дане дослідження віднайдено у зарубіжних виданнях, насамперед російських і польських істориків. Для більш глибокого розуміння організації і діяльності військового духовенства Наддніпрянських армій було необхідним дослідити традиції служби душпастирів російської армії, оскільки їх поєднувала православна віра й система комплектування і діяльності. Найбільше спричинилися досліднику праці Ф.Ласкеєва – “Историческая записка об управлении военным и морским духовенством за минувшее столетие 1800–1900”, В.Новікова “Армия и Церковь (Исторический очерк)”, А.Павлова “Война. Армия. Религия”, Г.Суглобова “Союз креста и меча (Церковь и война), П.Львова “Памятная книга о правах и обязанностях армейского духовенства” та інші [291, 295, 323, 275]. Звичайно, що вказані і пізніші праці російських радянських, зокрема І.Григулевича, Б.Гітманова, В.Кандидова, Є.Нікіфорова, К.Паюсова, С.Чимарьова не торкалися проблеми українського військового священства. Особняком стоїть “Повстанческая армия: тактика борьбы”

Сергія Ткаченка, в якій відзначається наявність і специфіка діяльності капеланів, водночас широко розповсюджена практика запрошення місцевих священиків для здійснення релігійних заходів у місцях дислокації повстанських частин [197; 192; 231-234; 289; 298; 324].

У останні роки з'явилося ряд праць Олександра Колянчука, який живе у Польщі, виданих українською і польською мовами. Особливо цінним джерелом інформації є його книга “Українська військова еміграція у Польщі. 1920–1939”, яка висвітлює організацію, форми і методи праці військових священиків Армії УНР у період її інтернування у таборах Польщі. У цей специфічний період, важкий для військовиків у морально-психологічному плані, духовна опіка людей стала як ніколи важливою і необхідною. Цінність праці ще й в тому, що автор залучив багато документів з архівів Варшави та ознайомився з численними науковими працями польських істориків – понад 350 найменувань. Автор подає свідчення про невтомну плідну працю визначних авторитетних військових душпастирів оо. П.Білона, П.Пашчевського, В.Сукачіва, П.Табінського, Н.Никитюка та інших.

Привернули увагу дослідника праці польських істориків, які досить часто торкалися проблем українських визвольних змагань, відтак армій державних утворень в Україні. Розглядаючи аспекти організації військ, виховної праці, насамперед в польських таборах інтернованих частин Армії УНР, вони висвітлювали, щоправда фрагментарно, діяльність капеланів. Перш за все, це стосується низки праць З.Карпуся, присвячених інтернуванню українських військ у польських таборах: “Полонені та інтерновані росіяни і українці в Польщі в роках 1918–1924”, “Табір інтернованих у Тухолі (вересень 1921 – січень 1923)”, “Станиця українська в Каліші” та ін. У працях з історії українсько-польської війни 1918–1919 рр. відомий військовий історик М.Клімецький, аналізуючи структуру Галицької армії, звернув увагу на існування добре організованої служби польових духовників [351-353]. Фрагменти

зазначеної проблеми можна віднайти у працях багатьох польських істориків.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить, що головним джерелом у процесі дослідження дисертанту послужили насамперед праці науковців і взагалі представників українського зарубіжжя, які в цілому творили у більш сприятливих умовах, зокрема, відсутності ідеологічного тиску. Визначний історіограф Л.Шанковський, маючи на увазі українську воєнно-історичну науку, стверджував, що вона виникла у міжвоєнні роки і розвивалася саме зусиллями нашої діаспори. Водночас, за його цілком справедливою концепцією щодо наукової вартості, джерельної бази, першорядними є архівні документи, яких українським діаспорним дослідникам часто бракувало. Левова частина архівів державних утворень України та їх збройних сил, періоду 1917–1920 рр., інтернованої Армії УНР, Повстанської армії та оунівського підпілля зосереджена нині в Україні та Російській Федерації.

Найпотужніший пласт документів, які суттєво сприяли висвітленню проблеми, знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління у Києві, їх історичну цінність збагатив величезний масив вивезеного 1948 р. із Чехословаччини так званого Празького архіву – документи і матеріали інтернованих Армії УНР у Польщі та Галицької армії в Чехословаччині у кількості 173-х фондів (7232 справи) [348. С.147].

Важливі, часом унікальні, документи, які допомогли дисертанту більш повно і аргументовано висвітлити окремі розділи праці, зокрема організацію і діяльність інституту військових священників армій державних утворень Наддніпрянщини, виявлені у фондах Міністерства ісповідань УНР [ф. 1072], Української Центральної Ради та її Воєнного генерального комітету [1115, 811], Міністерства військових справ Української Держави [1074], Головного управління Генерального штабу Української Держави [1077] і УНР [1078] – найбільш наповнені

необхідною інформацією щодо кадрового забезпечення служби капеланів, зокрема, виявлено повний список капеланів 48 піших полків армії Гетьманату.

Документи, які стосуються служби польових духовників Галицької армії виявлені у фондах Державного Секретаріату Військових Справ ЗУНР [1073], Начальної Команди Галицької армії [2188]. Їх діяльність у період інтернування в Чехословаччині 1919–1923 рр. висвітлено на основі документів фондів таборів інтернованої Галицької армії у Яблонне [3520], Йозефові [3521].

Чимало важливих документів, які дозволили висвітлити організацію і діяльність капеланів Армії УНР у складний період інтернування у Польщі містяться у фондах таборів інтернованих частин Армії УНР у Тухолі [3522], Александрів Куявський [3524]. Оскільки в таборах було збережено організаційну структуру армії, а її частини продовжили існування і діяльність як військо УНР, досліднику вдалося висвітлити організацію забезпечення релігійних потреб особового складу Духовною управою на чолі з Протопресвітером армії П.Пашчевським, капеланами стрілецьких дивізій і окремих частин.

У цьому ж архіві вдалося виявити документи, що якоюсь мірою торкаються діяльності корпусу українських капеланів періоду Другої світової війни. Це фонди Стрілецької добровольчої дивізії СС “Галичина” 1943–1944 рр. [3971], а також фонди Української Повстанської армії: 3836 – групи УПА-Захід, 3837 – групи УПА-Південь, 3839 – групи УПА-Північ. Варто зауважити, що про діяльність капеланів чи місцевих парохів у повстанських частинах згадок дуже мало й знадобилося віднаходити інші джерела інформації. Додамо, що колишній партійний, нині Центральний державний архів громадських об’єднань України у фондах Центрального комітету КП України має низку документів, які підтверджують, що священництво Греко-католицької церкви, як і переважна частина населення Західної України,

підтримували національно-визвольну боротьбу УПА і оунівського підпілля за самостійну Україну. Але свідчень про капеланів УПА виявити не вдалося.

Варто відзначити, що 1988 р. до цього архіву із сховищ КДБ було передано близько 100 фондів Празького архіву, причому кожен з них мав до 30 справ. Тематична палітра документів і матеріалів дуже різноманітна: документи Українського Воєнно-історичного товариства, Музею визвольної боротьби, спомини, листування тощо. На жаль, їх науково-технічне упорядкування розпочалося лише у середині 1990-х років і для дослідників вони практично недоступні [301. С.77-87].

Впродовж ХХ століття одним з визначних центрів української науки був Львів, хоча й перебував у складі Австрії, Польщі, СРСР. Саме в ньому після Києва склалися потужні архіви й наукові бібліотеки державного значення. Відзначимо, насамперед Центральний державний історичний архів України, фонди якого послужили досліднику при висвітленні проблеми. Зокрема, у фонді Легіону Українських Січових Стрільців [353] виявлено документи про священників цієї військової частини, які діяли під час бойових дій Легіону на російському фронті у 1914–1917 рр. та в часи перебування його на території Правобережної України у 1918 р. Деяка інформація з проблеми почерпнута із фонду Колекції документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР [581], а також із Фондів Української збірної станиці у Ланцуті [753] та Управління Української військової станиці у Каліші [580], а також особистих фондів старшин Легіону УСС полковника Г.Коссака та отамана С.Горука.

Слід відзначити, що дисертанту не вдалося ознайомитися з документами зарубіжних архівів, зокрема архів Актів Нових та Центрального військового архіву у Варшаві, Національного архіву Чехії в Празі де залишилася частина матеріалів Музею визвольної боротьби України, архіву Української Вільної Академії наук у Вінніпезі та Державного архіву

Російської Федерації, де осіла частина Празького архіву. Проте, зважаючи на те, що лівові частина архівних матеріалів з проблеми знаходиться в Україні й використана дисертантом, на наш погляд, введені в науковий обіг документи вітчизняних архівів у комплексі з історіографією висвітлили досліджувану проблему дисертації з необхідною повнотою.

Серед масиву використаної історичної літератури в дисертації помітне місце посідають мемуарно-аналітичні праці, спогади діячів державних утворень на території України, видатних воєначальників і, звичайно, ієрархів військового духовенства та армійських і повстанських капеланів. Визначні українські історіографи Л.Шанковський, І.Кревецький, а також сучасні В.Солдатенко, В.Кондратюк, на наш погляд, цілком слушно вважають мемуаристику важливим джерелом у дослідницькій праці, оскільки вона насичена багатим фактологічним матеріалом і сприяє більш глибокому розумінню духу епохи, ситуації, історичних подій і явищ. Зауважимо, що при дослідженні деяких аспектів душпастирської служби українських військових формацій першої половини ХХ століття інколи саме мемуарні праці, спогади служили чи не єдиним джерелом інформації. Водночас автор враховував, що мемуари як історичне джерело несуть на собі відбиток суб'єктивізму, ступінь якої залежала від професіоналізму та інформованості мемуариста, його місця і ролі у висвітлених подіях. Слід відзначити, що майже всі мемуарно-аналітичні праці з проблеми написані представниками української діаспори.

Досліджуючи проблему військового духовенства доби Української революції в арміях Наддніпрянщини, відзначимо, насамперед, мемуари визначного військового діяча і головнокомандувача Армії УНР генерал-полковника М.Омелянвича-Павленка, в яких висвітлена широка палітра національно-визвольних змагань українського народу у 1917–1921 рр. У заключній частині серії спогадів – “Зимовий похід (6.XII. 1919-5.X. 1920)” воєначальник висвітлив діяльність Протопресвітера армії П.Пашевського та дивізійних капеланів і високо оцінив їх душпастирську працю в середовищі

вояків. До речі, усі капелани – учасники знаменитого рейду Армії УНР по тилах денікінців і Червоної армії були згодом нагороджені [143. С.278, 422].

Про перших панотців формувань Центральної Ради міститься інформація у спогадах колишнього старшини Богданівського полку В.Сімянціва, полковника Армії УНР В.Проходи, протопресвітера П.Пащевського [147; 146; 145]. Відзначимо спогади гетьмана П.Скоропадського, в яких він відстоював незалежність української Церкви від Москви і дбав про організацію інституту військового духовенства у збройних силах Української Держави [148. С.334].

Потужний пласт мемуарної літератури про військове духовенство Легіону Українських Січових Стрільців та Галицької армії подали колишні військовики та греко-католицькі капелани, що суттєво допомогло дисертанту висвітлити досить детально організацію і діяльність служби у 1914–1920 рр. Особливо багато змістовних спогадів залишили нащадкам колишні старшини і польові духовники Галицької армії, зокрема командир бригади С.Шухевич, генерали М.Омелянович-Павленко і А.Кравс, підполковник Р.Долинський та отці Іван Лебедович, Василь Лаба (Начальний духовник ДСВС), Т.Чайківський, Роман Лободич та інші.

Відзначимо видану у Канаді книгу колишнього духовного референта 1-го корпусу Галицької армії о. Івана Лебедовича “Полеві духовники Української Галицької Армії”, у якій зібрані біографічні нариси капеланів і спогади, насамперед автора, о. В.Лаби, о. П.Боднара, о. Т.Чайківського, о. О.Гайдукевича, о. Т.Горникевича. Спогади о. І.Лебедовича та о. В.Лаби увійшли також до фундаментального видання п’ятитомника “Українська Галицька Армія” (Матеріали до історії)”, яке видавав у Вінніпезі у 1950–1960-х роках колишній старшина УГА Дмитро Микитюк. Варто зауважити, що вказані мемуари мають елементи дослідницького характеру, суттєво деталізують організацію служби польового духівництва, дозволяють дослідити

структуру, кадрове забезпечення, форми і методи душпастирської праці [20-23].

Чимало мемуарних творів присвячено капеланам українських військових формацій періоду Другої світової війни, стрілецької дивізії “Галичина”, 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, окремих військових частин “Нахтігаль” і “Роланд” та Української Повстанської Армії. Особливо цінними є праця колишнього капелана дивізії “Галичина” о. І. Нагаєвського “Спогади польового духовника” (Вінніпег, 1963), який висвітлив організацію духовної опіки вояків дивізії, зв’язок капеланів з митрополитом А. Шептицьким, форми і методи їх діяльності в умовах вишколу і на фронті. Цінними свідченнями про релігійне життя дивізійників у таборах інтернованих є спогади Є. Загачевського, о. М. Левенця, О. Соколовського, В. Вериги [130; 137; 149].

Про широку підтримку українським греко-католицьким і православним духовенством повстанського руху проти нацистських окупантів і радянського тоталітарного режиму, а також про безпосередню участь у русі Опору свідчить низка спогадів колишніх повстанців у збірнику “Літопис УПА. Том 5: Спогади учасників”, старшини УПА В. Новака, повстанського капелана о. Д. Богуна, а також збірника “Партизанськими дорогами з командиром “Залізнякам” [139; 144]. Окремі сюжети і згадки про діяльність місцевих священиків у повстанських загонах виявлені у багатотомному виданні “Літопис УПА”, інших виданнях останніх років. На жаль, з певних причин, мемуаристика повстанських капеланів представлена невеликою кількістю праць, а її вивчення і аналіз розпочалися по-суті лише в часи незалежності України. Поки що не з’явилися фундаментальні видання з цієї проблеми подібних “Польові духовники Української Галицької Армії”. Напевно назавжди втрачена можливість появи таких змістовних широких за масштабом висвітлення організації і діяльності капеланів спогадів як ієрархів військового духовенства Армії УНР П. Пащевського та П. Білона.

Підсумовуючи, слід зазначити, що виявлені у бібліотеках Києва і Львова мемуарно-аналітичні праці безперечно сприяли більш детальному і повному висвітленні проблеми.

Чимало важливих аспектів проблеми дисертант виявив у опублікованих в Україні та за її межами збірниках документів. Найбільше спричинилося до висвітлення зародження служби капеланів українського греко-католицького та російського православного військового духовенства збірники документів: “Головна Руська Рада, 1848–1851”, “Положение об управлении церквями и духовенством Военного и Морского ведомства”.

Потужний пласт збірників документів суттєво сприяв у дослідженні організації і ролі служби капеланів у військових формаціях доби визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні. Відзначимо двотомник “Українська Центральна Рада: Документи і матеріали”, тритомник “Симон Петлюра: Статті, листи, документи”, “Справочная книга Армії і Фльота. 1918”, “Українська революція: Документи 1919–1921 рр.” та найбільш змістовний чотиритомник наказів “Українська Народна Республіка. Головна управа війська” видання 1918–1920 рр. За допомогою тому “Накази Армії Української Держави. 1918” досліднику вдалося повністю відтворити структуру військового духовенства до кожного із 48-ми піших полків. Цікаві дані про кадри капеланів Армії УНР містяться у інших томах цього цінного видання, яке віднайдено у відділі україніки Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові.

Інформацію про польових духовників Галицької армії виявлене у чотирьох томах збірника “Українська Галицька Армія. Матеріали до історії”, “Деннику Начальної Команди Української Галицької Армії”, двох перших томах п’ятитомника “Західноукраїнська Народна Республіка. Документи і матеріали”. Щодо організації духовної опіки вояків УПА інформацію, щоправда обмежену, почерпнуто із багатотомного “Літопису УПА”, “Літопису нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2” та ін.

Археографічний огляд слід доповнити згадкою про вивчені періодичні видання досить широкого діапазону: військово-історичні, релігійні, суспільно-політичні, які виходили в ХХ столітті в Україні, Російській Федерації, а також Польщі, Чехословаччині, США, Канаді та інших країнах, де існували потужні осередки української еміграції. Основними місцями їх збереження сьогодні є Національна бібліотека ім. В.Вернадського (відділ періодики), Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка у Львові, бібліотека Львівського національного університету, Російська державна бібліотека у Москві, бібліотека Католицького університету у Львові, а також вказані раніше архіви.

Найбільше згадок про військове духовенство виявлено у релігійних виданнях “Церква і Нарід” та “Місіонар” (Львів), “Київська Церква” і “Світло” (Київ). Саме “Церква і Нарід” публікував змістовні спогади і статті протопресвітера П.Пашевського, дивізійного капелана Армії УНР П.Білона та ін. Чимало аспектів проблеми містять військово-історичні видання, насамперед українських, “За Державність”, “Табір”, “Літопис Червоної Калини”, “Нова Зоря”, “Український скиталець”, які містять багату інформацію з періоду національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. Капеланам формацій Другої світової війни приділяють увагу “Визвольний шлях”, “Український комбатант”, “Вісті комбатанта”, “Сурмач”, які виходять і сьогодні та видаються за межами України.

Деякі аспекти проблеми висвітлюють суспільно-політичні вітчизняні видання “Людина і світ”, “Київська старовина”, “Сучасність”, “Український історичний журнал”, “Розбудова держави”, “Вісник університету “Львівська Політехніка”, “Українські варіанти”, а також зарубіжні “Америка”, “Свобода”, “Український історик”, “Український альманах”, “Альманах Українського Народного Союзу”, “Орієнтир”, “Родина”, та інші, відзначені у списку використаних джерел і літератури.

Таким чином, загальний огляд історіографії та джерельної бази засвідчує, що дисертантом здійснено значну пошукову роботу, залучено у науковий обіг потужний пласт наукових воєнно-історичних та мемуарно-аналітичних праць, невідомих і маловідомих документів вітчизняних архівів, що дозволило висвітлити одну з найменш досліджених проблем в українській історіографії – душпастирську службу в військових формаціях України в періоди національно-визвольних змагань першої половини ХХ століття.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ СВЯЩЕНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНИХ ЧАСТИН АВСТРІЙСЬКОЇ АРМІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

2.1. Формування українського військового духовенства

На всіх етапах багатовікової історії українського народу, зокрема Галичини, церква відігравала надзвичайно важливу роль у його духовному житті. Їй саме греко-католицьке священицтво стало вирішальною силою потужного процесу українського національного відродження на підавстрійських західноукраїнських землях у першій половині ХІХ століття. Його провідна роль у суспільстві особливо яскраво проявилася в часи революції 1848 р. в Австрії, яка принесла українцям знесення панщини, широкомасштабний поступ національного руху, результатом якого було створення 2 травня 1848 р. у Львові першої русько-української політичної організації – Головної Руської Ради на чолі з перемиським єпископом Григорієм Яхимовичем [285. С.20].

Рада, переважну більшість якої складала греко-католицькі священники, зокрема, найбільш відомі релігійні діячі о. Михайло Куземський та о. Михайло Малиновський, вимагала від Відня утворення української історичної Галичини з залученням до краю північної Буковини та Закарпаття. У ході бурхливого поширення національного руху утворено 34 повітові ради, розгорнулося формування національних військових частин, відновлено герб галицько-волинських князів, прийнято синьо-жовтий прапор, як український національний стяг. Відзначаючи велику роль у цих подіях церкви, відомий історик Степан Шах писав: “ Наші греко-католицькі священники зі своїми владиками на чолі станули, за нестачею світської інтелігенції, у політичному проводі нації, де найбільше заслуг положив перемиський єпископ Григорій барон Яхимович (1847–1858), що став опісля львівським митрополитом (1858-1863). Тоді станули наші галицькі священники справжніми духовними провідниками нації на всіх ділянках пробудженого національного життя” [266. С.15].

Прагнення українців до політичної самостійності, яке зустрічало опір не лише Відня, але й місцевого польського електорату зумовило потребу в організації власної збройної сили. Головна Руська Рада та її осередки на периферії розгорнули утворення українських військових формувань – загонів національної гвардії у містах, насамперед Перемишлі та Львові, селянської самооборони в Прикарпатті та батальйону гірських стрільців. Вони розглядалися як зародок збройної репрезентації українців Австрійської монархії для захисту національних прав. За свідченням одного із провідних істориків доби національного відродження Феодосія Стебля, національні меншини Галичини – німецькі поселенці та єврейська громада прихильно ставилися до створення українських військових формувань і навіть брали на себе частину їх матеріального забезпечення [322. С.181].

Галицьке греко-католицьке священицтво брало активну участь у всіх революційних заходах. Ще 1846 р. парох з Лемківщини о. Василь Подолинський опублікував наукову працю “Голос перестороги”, в якій обґрунтував ідею соборної української держави, яка мала потужний вплив на політику Головної Руської Ради. Прагнення українства глибоко усвідомлював митрополит Г.Яхимович, колишній ректор львівського університету, посол австрійського парламенту і член Палати Панів, визнаний борець за національні права свого народу. Його зусиллями священики ставали духовними наставниками добровольців національних військових формувань. В умовах відсутності організованої системи військового духівництва, служби капеланів, душпастирську опіку особового складу здійснювали священики парафій у місцях формування або дислокації загонів.

14 березня 1848 р. австрійський цісар Фердинанд видав указ про дозвіл формувати в імперії частини національної гвардії. Відтак, фельдмаршал-лейтенант граф Е. фон Гойосов оприлюднив статут, який передбачав утворення батальйонів (куренів) і кампаній (сотень) в населених пунктах Галичини. За погодження з губернатором В.Залєвським Головна Руська Рада закликала українців віком 19-50 років вступати в лави національної гвардії.

Завдяки широкої участі в акції греко-католицької церкви, формування загонів національної гвардії проходило досить жваво. Багатолюдні збори з цієї нагоди у Стрию розпочалися молебнем декана Яковича, а урочисту Службу Божу для перших гвардійців відправив декан Шведзінський. У Тернополі акцією формування національної гвардії керував голова місцевої Ради о. М.Білинський, який освятив її прапор і став душпастирем загону. У Бережанах сформував загін і освятив його прапор парох о. Е.Громович. У ході формування національної гвардії в Станіславові її капеланом призначено місцевого декана о.Шанковського. Долаючи опір поляків, у Львові священик І.Яворівський та крилошанин Г.Гинилевич сформували кампанію (300 осіб) гвардійців, зібрали кошти на її озброєння й організували урочисту Службу Божу у присутності багатьох жителів міста. Духовну опіку над львівськими і жовківськими гвардійцями взяли на себе професор Львівського університету о.Яків Саровський, о.Онуфрій Криницький. Одним з перших капеланів був також о.Василь Подолинський, який опікувався загонами Перемищини й Сяночкини [255 С.103-104]. Отже саме тоді, у серпні-вересні 1848 р, в Галичині постали перші капелани українських військових формацій ХІХ століття.

У ті ж дні, окрім національної гвардії на західноукраїнських землях творилися військові загони селянської самооборони “Хід історичних подій зложився так, - писав відомий львівський історик Іван Кревецький, - що перед галицьких Русинів виринуло велике діло - рішати своїм кроком політичний уклад кордонів” [254. С.14]. Це було пов’язане з тим, що наприкінці 1848 р. в результаті революції в Угорщині мадярські загони під командуванням генерала Бема перетинали кордони в районі Буковинського округу. За цих умов у погодженні з австрійським намісником станіславівський староста 15 січня 1849 р. оголосив організацію військових селянських загонів у кожному прикордонному населеному пункті. До їх формування широко залучалися греко-католицькі священики. Вже до кінця січня Станіславівська округа виставили 17880 бійців віком 20-50 років, їх

духовну опіку здійснювали священники місцевих церков. Слід зауважити, що угорські повстанські загони Кошута чисельністю до 1000 вояків неодноразово проривалися через кордон і досягали до Стрия і Самбора, палили домівки українців, руйнували церкви. Відтак українським селянським відділам довелося брати участь у збройних сутичках. Бойові дії закінчилися лише у серпні 1849 р. й відзначені урочистими Службами Божими за участю українських вояків.

З метою оборони південних кордонів Галичини від нападів угорських повстанців Кошута, у січні 1849 р. розгорнуто формування так званого Батальйону руських гірських стрільців. З цієї нагоди Головна Руська Рада оприлюднила звернення до українського населення щодо необхідності “поставити полк охотників зі самих руських людей, щоб обсадити наші гори... Нехай світ видить, що дух, який оживляв предків, не погас і у внуках. А як батьки Ваші прославили свій рід, так і Ви нині виступаючи в справі вітчизни, прославить цілу Русь, прославить перед усіми народами руське ім'я” [253. С.3].

Коли Генеральна Команда у Львові утворила в усіх 12 округах Галичини спеціальні комісії для набору добровольців, “Зоря Галицька” опублікувала заклик до греко-католицьких священників взяти активну участь у акції та вступати капеланами до війська. Населення краю активно відгукнулося на заклик Руської Ради. Вже у березні того року округи Львів, Станіславів, Стрий, Самбір, Бережани, Золочів, Жовква, Коломия виставили 3460 стрільців. У ході набору на місцевих священників покладалось завдання виписки добровольцям метрик з демографічними та професійними даними. Відтак, кожна Округа надіслала до Львова, місця дислокації батальйону, сотню чисельністю 235 стрільців. Майже половину їх очолювали українські командири. Руська Рада прийняла спеціальну постанову про призначення до нього постійних капеланів від греко-католицької церкви. Однак, австрійський намісник цю пропозицію відкинув і духовну опіку над стрільцями під час перебування батальйону у Львові здійснював вікарій

Успенської церкви о. Лозинський [253. С.68]. У вересні 1849 р. українську частину перекинуто в Угорщину, але участі в боях з повстанцями він не брав. У січні 1850 р. він повернувся до Львова і був розформований.

1868 р. у Австрії впроваджено обов'язкову військову повинність для всіх громадян імперії, зокрема українців, які раніше до війська не призивалися. По досягненні віку 20 років вони призивалися на 2-3 роки служби у війську, згодом до 42-х років рахувалися у резерві. Звичайно близько 80% здатних до військової служби проходили її в кадрових полках, решта – у крайових полках “ляндверу”, які носили найменування за місцем комплектування [215. С.277].

Частка українців, насамперед у полках, які комплектувалися вихідцями з Галичини й Буковини, була досить значною. За підрахунками відомого військового історика з української діаспори Лева Шанковського, у 19-ти піхотних і 5-ти гарматних вона перевищувала 50%. Деякі з піхотних полків: 9-й Стрийський, 15-й Тернопільський, 24-й Коломийський, 30-й Львівський, 58-й Станіславівський, 77-й Самбірський, 80-й Золочівський, 89-й Тородоцький і 95-й Чортківський, а також полки крайової оборони – 20-й Станіславівський, 33-й Старо-Самбірський, 35-й Золочівський і 36-й Коломийський, 8-й Чернівецький полк уланів та 31-й Станіславівський гарматний полки мали у своєму складі 65-80% українців [342. С.88-94].

У зв'язку з таким становищем, для задоволення релігійних потреб українських вояків греко-католицького віросповідання Галицька митрополія домоглася від Відня впровадження в армії штатних капеланів (фельдкуратів) у полках і деканів у дивізіях від уніатської церкви. Були визначені на мирний час близько 20 священиків, які проходили службу фельдкуратами в полках австрійської армії, а також кілька деканів у вищих штабах. У правах і статусу фельдкурати прирівняні до капітана, а декани до майора й носили військову форму з хрестом на грудях без старшинських ознак. 140 греко-католицьких священиків були зараховані до складу резервних капеланів. Близько половини з них були покликані до війська з початком Першої світової війни.

Вони по службі підлягали польовому єпископові австрійської армії римо-католикові Е.Беліку, але в обрядових справах залишалися у підпорядкуванні своїх греко-католицьких єпископів.

Галичина опинилася в епіцентрі війни з перших її днів, коли війська російського Південно-Західного фронту перейшли кордон та розпочали широкомасштабну наступальну операцію – Галицьку битву. У складі 45-ти піхотних і 11-ти кінних дивізій австро-угорської армії брали участь у запеклих боях чимало українських полків, укомплектованих капеланами греко-католицької церкви. Саме на російському фронті пройшли бойове хрещення зі своїми вояками українські капелани полків: 33-го Старо-Самбірського – Онуфрій Гадзевич, 9-го Стрийського – Теодор Пасічинський, 77-го Самбірського – Володимир Котис, 80-го Золочівського – Михайло Зінкевич, 89-го Городоцького – Василь Пелех, 13-го Золочівського полку уланів – Володимир Садовський, 19-го полку лянтверу – Іван Фединський та інші. В їх обов'язки, за свідченням колишнього фельдкурата Івана Лебедовича входило: відправлення богослужень в місцях постійної та тимчасової дислокації частин, сповідати маршеві курені і сотні перед боями, та важко поранених вояків, опікування хворими і пораненими у фронтових полкових лазаретах, культурно-освітня діяльність, зокрема опіка фронтовими читальнями “Зольдатенгейм”, організація поховань, відправа панахид [266. С.161].

Зауважимо, що полкові фельдкурати знаходилися в період бойових дій безпосередньо в частинах й ділили долю з бійцями. Чимало з них потрапили у російський полон, зокрема В.Телішевський, І.Фединський, А.Домницький, О.Гадзевич, М.Зіжевич, В.Котис, Т.Пасічинський, В.Пелех та інші. Важку ношу опіки поранених вояків у військових шпиталях несли капелани Лев Гаркавий, В.Телішевський, П.Чавс, В.Кіжак, О.Ковальський, С.Бачинський. Відповідальні посади займали у Фельдвікаріаті Микола Нагорянський, у перемиському Фельдсуперіаті Юліан Слонський, декани дивізій – Володимир Садовський (4-та кінна), Касиян Куницький (45-та піхотна у

Перемишлі), Фелікс Щурко (8-ма кінна), Іван Дебедович (Вишкіл 1-ї армії), Василь Кузьма (Тернопільський Фельдсуперіат) [266. С.299-302].

Чимало українських капеланів перебували на італійському, сербському та албанському фронтах. Серед них: майбутній Начальний духовник Української Галицької Армії у 1919–1920 рр. та української дивізії “Галичина” 1943–1945 рр. Василь Лаба, фельдкурат 36-го Коломийського полку піхоти; Роман Лободич – капелан 89-го Городоцького полку, згодом декан 11-ї Львівської дивізії; Юліан Бачинський – капелан 35-го Золочівського полку; Йосиф Рейнарович – капелан 9-го полку піхоти. Перебули італійський полон Ю.Бачинський, Д.Колтун, В.Масцюх, В.Лаба, Р.Лободич.

Яскраву картину діяльності українських капеланів у боях на італійському фронті в травні 1918 р. змалював фельдкурат 77-го полку піхоти о. Іван Лебедович. “Прийшла 13-та австрійська офензива на італійському фронті. Ми дістали накази переправи через ріку Піяве, – згадував він, – Безупинний барабанний вогонь гранат і шрапнелів засипував дорогу. Кидаємось з лікарем поміж виноградники, щоб скоріше дістатися до окопів, збудованих над Піявою. Через міст переносять тяжко ранених. Сповідую. До викопаних ям зносять полеглих. Відчитую панахиду, кроплю свяченою водою. Дивлюсь, а в одному гробі молодий четар лейтенант українець, з яким я недавно стрічався під час спільного свяченого, що його приготували старшини українці з полків 24-ї дивізії, в Мотта ді Лівенца, на українські Великодні Свята.” [266. С.162-163].

Високу оцінку українським капеланам на фронті дав єпископ Е.Белік, який писав: “Я мав нагоду придивитися на діяльність священників, так на фронті при армії, як також у польових і рухомих шпиталях, і на їх похвалу можу лиш сказати, що вони сповняють свій обов’язок з цілковитою погордою смерти, з найбільшим пожертвуваннем.” [222. С. 162].

Внаслідок важкої поразки австрійських військ на італійському фронті восени 1918 р. тисячі вояків українців, а з ними і капелани потрапили у полон. В один із таборів для військовополонених Кассіно було скеровано військових духовників І.Лебедовича, В.Масцюха і Р.Дободича. Спільно з групою старшин вони стали ініціаторами організації релігійного і культурно-просвітнього життя. Насамперед, були створені умови для задоволення релігійних потреб українських бранців. Урочисто відзначалися Різдвяні Свята. В день Різдва відслужено Службу Божу у супроводженні українського таборового хору. Було налагоджено культурно-освітню роботу, у таборі діяли різноманітні гуртки. У березні 1919 р. заходами Швейцарського Червоного Хреста усіх українських польових духовників, лікарів, ветеринарів та інвалідів було звільнено й скеровано до Відня, звідки вони дісталися на батьківщину, де точилася українсько-польська війна. Відтак чимало капеланів знову опинилися на фронті, тепер вже у зв'язках на захист незалежності рідного краю, про що йдеться у наступних розділах дисертації.

2.2. Капелани Легіону Українських Січових Стрільців

Впродовж довгого часу радянська історіографія, пронизана комуністичною ідеологією, яка обслуговувала тоталітарний режим, позначала 1917-м роком – Жовтневим більшовицьким переворотом – початок новітньої історії України. Лише сьогодні стало можливим визнавати, що ця історична епоха пов'язана з вибухом Першої світової війни, результатом якої стала загибель могутніх Російської та Австро-Угорської імперій, утворення внаслідок національно-визвольного руху на їх уламках незалежних держав, зокрема Української Народної республіки зі столицею у Києві та Західно-Української Народної республіки зі столицею у Львові.

Саме з початком війни, наголошував відомий військовий історик Степан Ріпецький, “починається властива історія збройного чину Українських Січових Стрільців, тієї першої новітньої бойової формації

українського народу, що виступила до безпосередньої, активної боротьби проти нашого історичного ворога – Москви із зброєю в руці та започаткувала наші визвольні змагання [313. С.54]. Тоді, на заклик Головної Української Ради і Української Бойової Управи у перші дні війни зголосилося до Легіону УСС близько 28 тисяч добровольців з Галичини й Буковини. Український політичний провід планував створити військову формацію чисельністю до 15 тисяч вояків, замовив для початку 5 тисяч гвинтівок і 500 пістолетів та іншої зброї. Головним ідейним гаслом січового стрілецтва та його військово-політичного проводу була боротьба за незалежну соборну Україну, визволення українського народу від національного гноблення й об'єднання в єдиній державі. [141. С.55]. Проте, у Відні знайшлося чимало противників створення могутнього українського війська, які обмежили його кількістю 2500 стрільців і старшин. Щоправда, у ході війни за рахунок резервів у Коші та Вишкোলі легіон перевищував цю межу.

Греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким підтримувала ідею утворення національного війська, її священики брали активну участь у діяльності товариств “Січові Стрільці” ще до війни, підтримували їх морально і матеріально. Зокрема, парох Тустанович із-під Борислова о.Іван Дашкевич за свої кошти придбав для 300 стрільців товариства “Січові Стрільці-II” якими керував його син Роман, гвинтівки та вояцькі однострої [272. С.94]. Коли з вересня 1914 р. легіон УСС був зібраний у Стрию для прийняття присяги цісарю, стався серйозний конфлікт. Стрілецтво прагнуло давати присягу лише на вірність українській справі. На заклик сотника Дмитра Вітовського до стрільців прибув парох с. Завадів біля Стрия, знаний у краї громадський діяч композитор і визначний диригент українських хорів о. Остап Нижанківський. На його руки стрілецтво склало присягу такого змісту: “Я, Український січовий стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так

мені, Господи Боже й Архангеле Михаїле, допоможіть. Амінь.” [313. С.80].

Відповідно до штатного розкладу австрійської армії до Легіону УСС, який був прирівняний до полку піхоти, призначено капелана із числа резервних священників греко-католицької церкви. Першим польовим духовником січового стрілецтва став парох с.Тарнавка з-під Ланцута о. Андрій Пшепюрський. 40-літній уродженець Яворова що на Львівщині отримав освіту в Перемиській гімназії, теологічному факультеті Львівського університету та Перемиській духовній семінарії. З 1905 року був священником сільської церкви в Тарнаві, де заснував читальню “Просвіти”, українську школу та осередок товариства “Сільський Господар”. Отже, був досвідченим та національно свідомим, патріотично настроєним капеланом української військової частини і перебував у ній всю війну до кінця 1918 року.

Саме отець Андрій благословив сотні Василя Дідушка і Осипа Семенюка на перші бої 27-28 вересня 1914 р. в Карпатах, де вони відзначилися бойовою поставою у протистоянні з російською частиною козацької дивізії генерала Каледіна. Зусиллями польового духівника були створені умови для гідного відзначення на фронті першого Свят-Вечора і Різдва 1915 р. Як згадував колишній січовий стрілець із сотні Дмитра Вітовського Михайло Гузар, свято відзначали у шкільній залі прифронтового села Оленева. “Паде наказ сідати. Перші сідають отаман Шухевич і сотник Вітовський, а за ними старшини, підстаршини і стрільці... Тихим набожним шепотом понеслася свят-вечерня молитва, рідна коляда загомоніла повним голосом із сотки стрілецьких грудей... Коли стишилося, підвівся отаман Шухевич і короткою промовою привітав сотні із Свят-Вечором. Після нього забрав слово сотник Вітовський.. “Довго в цю пам’ятну ніч лунали коляди і пісні, гримів і розливався стрілецький гумор” [220. С.134-135].

Одною з найбільш пам’ятних подій в історії Легіону УСС була переможна битва на г. Маківка наприкінці квітня-початку травня 1915 р. “Чотириденний бій на Маківці закінчився блискучою перемогою

Українських Січових Стрільців над московськими полками, – зазначав колишній четар легіону згодом визначний історик січового стрілецтва Степан Ріпецький. – У цьому бою брали участь і інші частини союзних армій, та весь тягар і весь дух перемоги в цьому бою лежав на стороні УСС. Хоч ворожі сили багатократно перевищували чисельність оборонців Маківки, то тут вислід бою не вирішила переважаюча маса вояцтва, але моральна постава бойовиків”[313. С.108].

Важливу роль у піднесенні морально-бойового духу січовиків перед знаменитою битвою відіграла діяльність полкового капелана о. А.Пшепюрського. Під час боїв на Маківці він знаходився безпосередньо в бойових порядках полку УСС – на передовому медпункті в с. Головецьке, разом з курінним лікарем четарем Іваном Рихло. Саме сюди поступали ранені січовики, яких після надання першої допомоги евакуювали в дивізійний лазарет в Славськ, Священик морально підтримував їх, сповідував. Через його руки пройшли 92 поранених січовика. Отець Андрій відслужив кілька панихид під час поховань на горі Маківці полеглих героїв битви, яких було 50. Він же складав детальні списки похованих, які збереглися до наших часів у архівах Легіону УСС в США. Разом з десятками старшин і стрільців, які відзначилися в битві на Маківці, о. А.Пшепюрський був нагороджений срібною медаллю хоробрості [220. С.302-311].

Невдовзі після цих подій о. А.Пшепюрський отримав призначення капеланом Кошу УСС, запасну частину полку січовиків, який водночас був центром культурно-просвітньої роботи. При ньому діяла Пресова Кватира, стрілецьке видавництво, хор і оркестр під орудою відомого композитора четаря Михайла Гайворонського. Через Кіш пройшло за війну близько 10 тисяч новобранців. Для їх підготовки до боїв узимку 1916 р. створено Вишкіл УСС під командуванням майбутнього генерала і командувача УГА отамана Мирона Тарнавського. Отож, обов'язки капелана були широкими і відповідальними. Про сумлінність о. А.Пшепюрського свідчать кілька бойових нагород. Зауважимо, що внаслідок захворювання наприкінці 1918 р.

він залишив військову службу в полку УСС. Після війни був парохом Старяви під Мостискою на Львівщині, радником перемиського єпископа Й.Коциловського. Помер у 1945 р. “Небуденний священик, що ціле життя і свої сили посвятив праці над піднесенням культурно-освітнього та господарського рівня свого народу, – писав про нього І.Лебедович, – зазнаючи багато прикрощів з боку польської і большевицької влади, а в рішальний момент готовий був жертвувати і своє життя за волю України” [266. С.193].

Восени 1915 р. полк Українських Січових Стрільців на чолі з полковником Грицем Коссаком брав участь у кровопролитних боях на Поділлі, зокрема у відомій битві під Семиківцями у жовтні, де загинули 49, поранено 168 і дісталися у полон 157 січовиків [313. С.131]. У ті дні пройшов бойове хрещення новопризначений капелан польових куренів 29-літній о. Микола Їжак. Уродженець галицького села Чесники на Рогатинщині, закінчив гімназію, семінарію й був висвячений Митрополитом Андреем Шептицьким на священика в 1911 році.

На відміну від фельдкуратів австрійських полків, які виконували виключно релігійні функції, українські капелани, зокрема о. М.Їжак мали набагато ширший масштаб своєї діяльності. Душпастир вважав своїм обов'язком втручатися у виховну роботу командирів, вести бесіди із стрільцями з різних питань фронтового життя. Він не лише надавав моральну підтримку пораненим, провадив поховання полеглих згідно релігійних канонів, але й вів детальний їх облік. Саме йому завдячують нащадки за точний список 133 старшин і стрільців полку УСС, полеглих у боях під Потуторами і на Лисоні у серпні–вересні 1916 р., в якому представлені дати народження і місце походження, дати і місце загибелі. Цей список був опублікований у львівській пресі [111. 1916. – 17 жовтня].

Після важких боїв восени 1916 р. полк УСС було виведено в другий ешелон оборони, де він здобув відпочинок та умови для поповнення резервами і впорядкування. Наряду з бойовою підготовкою, інженерними

оборонними роботами відновилася широкомасштабна ідейно-виховна, культурно-освітня діяльність, у якій о. М.Іжак брав активну участь. Спільно з командуванням він вів її різними формами і методами національно-виховного змісту: регулярними Богослуженнями, бесідами з вояками, посвяченнями стрілецьких могил і пам'ятників, поглиблював національну свідомість січовиків, закладав міцне підґрунтя української визвольної ідеології, підносив галицьке стрілецтво як потужний чинник у визвольній боротьбі українського народу за незалежність і соборність.

Діяльність польового духовника сприяла розгортанню на фронті у 1917 р. нового симптоматичного явища – братання вояків протидіючих армій. Зауважимо, що у фронтових частинах 8-ї російської армії, які діяли проти австрійських військ, частка українців сягала 55%. А у 1-й Кубанській козачій дивізії, з якою січовикам часто доводилося схрещувати зброю, вона перевищувала 90%. Майже повністю українськими були її Запорізький, Полтавський, Уманський та Чорноморський полки. У їх складі діяли польові священики православної церкви. Але під час братання солдатів, започатковане саме українцями австрійської та російської армій, капелани обох сторін сприяли цим настроям. Особливо широкого розмаху це явище набрало після Лютневої революції 1917 р. в Росії, падіння царату та утворення в Україні Центральної Ради навесні 1917 р. Проте, російське командування відкликала козаків і виставило проти січовиків лейб-гвардії Фінляндський полк. У одному з боїв під Куропатниками 1 липня 1917 р. о. М.Іжак потрапив у російський полон [220. С.458].

На початку 1917 р. до Вишколу УСС у Розвадові прибув капеланом о. Юліан Фацієвич, який невдовзі й замінив о. М.Іжака на посаді польового духовника полку УСС. 40-літній капелан походив із старинної, з понад 200-літньою традицією, священицької родини Калуського повіту на Прикарпатті. По закінченні перемиської гімназії та теології в університетах Львова і Відня був висвячений митрополитом А.Шептицьким й очолював парафії, а 1916 р. добровольно зголосився до війська. У тиловому Розвадові перебував недовго.

“В березні 1917 р. пішов з нашим куренем на фронт під Бережани, – згадував колишній поручник полку УСС Роман Купчинський. - Нас післали до окопів під Куропатниками. Ми стояли на краю ліса і там нас Отець часто відвідував. Бувало ходив по окопах, розмовляв з хлопцями, а в неділю в лісі відправляв Службу Божу і сповідав” [266. С.200].

Як свідчить о. І.Лебедович, польовий духовник виявив себе на фронті з найкращого боку. Перед Великоднем звернувся до парафіян в Княгиничах з проханням зібрати для фронтників паски, особисто привіз їх на чотирьох возах в бойові порядки січовиків. На Великдень у лісі відправив урочисте Богослуження, висвятив паски і виступив перед стрільцями з теплою промовою. З-під Куропатників рушив до іншого куреня під Конюхами, де теж організував святочну службу і вручив січовиками подарунки [266. С.201].

У жовтні 1917 р. о. Ю.Фацієвич запросив митрополита А Шептицького відвідати запільні Кіш і Вишкіл. 28 жовтня у Розвадові відбулася урочиста зустріч Січовиків з митрополитом, який освятив прапор Легіону УСС, переглянув дефіляду військ, освятив стрілецький пам'ятник полеглим і в Рудниках був присутнім на концерті [220. С.435].

Напередодні відходу полку УСС на Велику Україну у лютому 1918 р. митрополит А.Шептицький відкликав о. Ю.Фацієвича з війська й призначив парохом Стрілиська Нового, де він раптово помер у червні 1928 р. після Служби Божої на стрілецьких могилах у Зелені Свята.

У ті ж дні на посаду полкового капелана призначено 30-літнього о. Анатолія Базилевича, висвяченого львівським митрополитом у 1911 р. З перших днів світової війни він був фельдкуратором полку австрійської армії, отже досить досвідченим польовим духовником. “Горячий патріот, – писав про нього І.Лебедович, – використовував свої знайомства з визначними особами ще з австрійського війська в користь української справи. Був у приятних відносинах з “Василем Вишиваним” [266. С.91].

Остання обставина мала велике значення для полку УСС у зв'язку з тим, що ерцгерцог Вільгельм Габсбург, якого за палку прихильність до українців звали Василем Вишиваним, очолив у березні 1918 р. військову групу австрійської армії, до складу якої увійшов полк січовиків. Насамперед, він ліквідував загрозу розформування українського легіону з боку начальника генштабу генерал-полковника Арца фон Штраусенбурга. У квітні група В.Габсбурга у складі 11-ї Львівської піхотної дивізії та легіону УСС зайняли без боїв Херсон, а за кілька днів відкинули більшовицькі частини за Олександрівськ (нині Запоріжжя) і у цьому районі січовики перебули березень–травень 1918 р. Вільгельм Габсбург неодноразово захищав легіон УСС на чолі з отаманом Осипом Микиткою, на якого постійно скаржилися за категоричну відмову брати участь у придушенні селянських виступів проти гетьманської влади. У червні січовиків перекинуто в район Єлисаветграда (нині Кіровоград) а восени – у Чернівці [272. С.196-197].

Впродовж всього періоду перебування легіону УСС на Придніпрянщині, бойових дій не було. Отже, діяльність о. А.Базилевича зводилась до відправи релігійних обрядів та виховної роботи. Місцевим жителям надзвичайно імпонували богослужіння греко-католицького священика, які супроводжувалися прекрасно вишколеним стрілецьким хором. Відтак, на Службу Божу галичан збирався багатолюдний загальний наддніпрянців.

Перекинутий на Буковину полк УСС розмістився в районі Чернівців. Але перебував там недовго, оскільки у ході Першолистопадового 1918 р. повстання у Львові й Галичині був відкликаний командувачем українського війська Д.Вітовським до галицької столиці. Відтак, разом із січовиками о. А.Базилевич взяв участь у перших боях Галицької армії за Львів, згодом пройшов через українські визвольні змагання 1918-1920 рр. Після війни він був парохом на Городенківщині й помер у 1940 році в с. Викторіві.

Підсумовуючи слід зазначити, що впродовж усієї війни полк Українських Січових Стрільців виявляв високі бойові якості, а його

старшини, підстаршини і стрільці – зразки мужності й героїзму, непорушної вірності українській справі. “Вони боролися тільки за Україну, – зауважував Степан Ріпецький, – за інтереси української нації, за визволення поневоленого москалями українського народу, за незалежну українську державу. Тільки за цю ідею проливали кров і гинули УСС” [313. С.314].

Неможливо переоцінити потужний внесок у виховання високих морально-політичних і бойових якостей українських вояків капеланів полку січовиків – отців Андрія Пшепюрського, Миколи Їжака, Юліана Фацієвича та Анатолія Базилевича, які завжди були у гущі січового стрілецтва, надихали бійців і командирів на подвиги. Їх фронтний досвід, як і традиції інших українських капеланів австрійської армії, були перейняті і широко застосовувалися польовими духівниками Української Галицької Армії у ході визвольних війн 1918–1920 рр.

РОЗДІЛ 3. АРМІЙСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ 1917–1921 РР.

3.1. Традиції православного священництва козацького війська і російської армії

Традиції військового православного священництва сягають в далеку минувшину – часи дружин перших київських князів та зародження українського постійного війська. “Коли ж українська держава вже сконсолідувалася, - в часах Володимира Великого, Ярослава Мудрого й їх наступників – коли були вже границі тривкі й усе державне життя стало на сильних підвалинах, – писав І.Крип’якевич, – наше військо на пару століть прийняло постійні організаційні форми” [229. С.3]. Вже в ту добу, XI–XII століття, християнська православна церква відігравала в Київській Русі велику роль. Зокрема, у XIII столітті київська митрополія мала 16 епархій, з них 10 на українських землях. Населення відзначалося великою побожністю, звичайно ходили до церкви щоденно. Ця традиція розповсюджувалася й на військо. Перед великими походами київські князі організовували великий загальний молебен за участю ієрархів церкви. Зустрічаються свідчення про наявність священників безпосередньо у війську в період походів і битв. У одному з літописів відзначалося: “Князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон святої Богородиці” [229. С.54].

Набагато ширше вкорінюється церква у козацьке військо доби Запорізької Січі. Зауважимо, що в період феодалізму по-суті весь світ був віруючим. Релігією був перейнятий внутрішній і зовнішній світ людини. Потужний фактологічний історичний матеріал свідчить, що запорізькі козаки були глибоко віруючими людьми й дотримувалися християнської православної віри. Гасло боротьби за православну віру було одним із головних у ході національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом

гетьмана Богдана Хмельницького. Зрештою, у ті часи усі збройні конфлікти і війни набували релігійного характеру.

Вже з кінця XVI століття у місцях постійного перебування реєстрового козацтва виникли перші їх парафії: Трахтемирівська церква, згодом Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом, який існував до кінця існування Запорізької Січі. Священики цих храмів й були першими постійними духівниками українського війська. Вони підлягали київському митрополиту. Але наприкінці XVII ст., коли Україна ввійшла до складу Росії на правах автономії, духовенство Запорізької Січі домоглося незалежності від митрополії і практично від московської патріархії. Її форпостом став Межигірський Святопреображенський монастир, який призначав на Січ священиків. Очолював військовоє духовенство “начальник запорізьких храмів” Володимир Сокальський.

Вимоги до військового духовенства були високими. Неодмінною умовою було читати проповіді без папірця й лише українською мовою. Священики, які прибували з Межигірського монастиря, залишалися у Січі лише один рік. Вони зобов’язані були приймати присягу на вірність Кошу. Звичайно були нежонатими, за виключенням тих, хто служив у периферійних полках – паланках. Їх затверджували на Раді Кошу, де, до речі, могли обирати священиків від запорізьких громад. Від 1760 р. впроваджено головний центр козацької військової церкви – Старо-Козацьке намісницьке духовне правління. Головним священиком обрано військового старшину Григорія Порохню [160. С.211]. Варто відзначити, що провід Січі, всупереч наказу головнокомандувача російським військами і генерал-губернатора Малоросії під час війни з Туреччиною фельдмаршала П.Румянцева, відмовився підпорядкувати військовоє духовенство обер-священикам діючої армії.

За підрахунками О.Апанович, до кінця існування Січі в межах Вольностей Війська Запорізького було 44 постійні церкви і 13 каплиць. Крім того, кожна паланка або формування козаків мали похідні церкви –

спеціальні намети з грубого полотна. Вони встановлювалися у місцях дислокування козацьких загонів або польової сторожі: на пограниччю, відповідно обслуговувалися польовими духовниками [160. С.213].

Богослужіння у запорізьких військових церквах відправлялися щодня. В них відзначалися також затверджені у Січі релігійні свята. Крім загальноприйнятих, особливою пошаною було свято Покрови 1 (14) жовтня. Користувалися популярністю церкви Миколая, Михайла та Андрія Первозванного. Військове духовенство діставало утримання нарівні із старшинами Січі, крім того, кошти на благоустрій і будівництво храмів, яке здійснювалося власне козацькою державою. При церквах діяли школи, шпиталі, притулки для старих і убогих. Вони були центрами духовного, культурно-освітнього життя українського козацтва. Ця система церковної інституції існувала в козацькому війську України до остаточного зруйнування Січі Москвою у 1775 р. Його залишки у вигляді реєстрових козацьких полків Лівобережної України були реорганізовані у п'ять гусарських полків гусарської групи Української кінноти.

З початком війни з Наполеоном 1812 р. російський імператор Олександр I вирішив використати українські полки. Було сформовано 15 кінно-козацьких та 4 піші й кінні бригади, крім того, у війні взяли участь сім існуючих. Чимало з них пройшли бойовий шлях до Парижу, були нагороджені за успішні дії в битвах на території Польщі, Німеччини, Франції. Чотири полки кінно-козацької дивізії, які побували у Парижі 1825 р., були переведені до Чугуєва й існували до 1917 р. Згідно усталеної в Російській армії системи, в українських полках діяли полкові священники православної церкви, які призначалися Москвою. Так було і у новосформованих шести кінно-козацьких полках, які брали участь у Кримській війні 1854–1855 рр.

Система військового духовенства в російській армії стала набирати організованих форм на початку ХХ ст. До того збройними формуваннями опікувалися місцеві єпархії, які призначали священників і контролювали їх діяльність. Поступово у процесі одержавлення церкви налагоджувалася

система централізованого керівництва військовим духовенством. Вперше вона запроваджувалася на флоті. 8 квітня 1719 р. указом імператора Петра Першого на кораблях військово-морського флоту впроваджено ієромонахів, які вилучалися з підпорядкування місцевих єпархій і закріплялись за військово-морськими базами. Згідно указові, ієромонахи флоту призначалися “для відправлення служб, поученія словесного або письменного, у наставлення людям, відвідування і піклування хворими”. Пізніше, за Катерини Другої, 1788 р. керівництво флотськими священиками покладено на створений архієпископат, який очолив обер-ієромонах Никодим. Духовенство армійських полків залишалося у підпорядкуванні адміністративно-територіальних єпархій своєї дислокації. Але 1716 р. указом Петра Першого на період війни чи походів російської армії на кожен корпус призначалися обер-польові священики. Зокрема, під час альпійських походів Суворова 1799 р. обер-польовим священиком армії призначено вчителя Київської духовної семінарії о. Дмитра Сигаревича [265. С.7].

Поступово система управління військовим духовенством російської армії удосконалювалася. Указами Павла Першого 1800 р. впроваджено постійну посаду обер-польових священиків армій і корпусів їм підпорядковано усіх полкових священиків, які тепер залучалися на військову службу. Для підготовки кадрів військового духовенства засновано спеціальну армійську духовну семінарію.

Враховуючи досвід війни з Наполеоном, імператор Олександр Перший через Сенат впровадив окремо для армії і флоту посади обер-священиків, як на мирний, так і воєнний час. Вони підлягали обер-священикові Головного Штабу. У 1858 р. утворено управління Головного священика Головного Штабу і Головних священиків армії та флоту, які 1890 р. були об'єднані у Відомство Головних священиків суходільних і військово-морських сил імперії при Військовому Міністерстві. Головних (обер) священиків призначав на посаду Священий Синод Російської православної церкви, або особисто імператор.

Зауважимо, що наприкінці XIX ст. імператором Олександром Третім було здійснено низку важливих реформ в управлінні державою, зокрема армією і військовим духовенством. Протопресвітеру збройних сил було безпосередньо підпорядковано все військове духовенство: головні священики армії і флоту, дивізійні благочинні, полкові, корабельні, шпитальні, тюремні та інші священики. Для піднесення престижу духовенства, були прирівняні в правах і стані до офіцерів і генералів армії: головні священики гвардії - до чину генерал-лейтенанта головні священики військових округ – генерал-майора, дивізійні благочинні – полковника, нештатні протоієреї – підполковника, полкові і корабельні священики – капітана, псаломщики – підпрапорщика [323. С.10].

Чисельність військового духовенства Росії постійно зростала: з 500 у 1885 р. до 975 – у 1908-му і 5000 – у 1914-му. Розвитку його структури і матеріальному забезпеченню служби Військове міністерство приділяло велику увагу. Кожний полк чи гарнізон мав свою церкву. Лише за військового міністра О.Куропаткіна було побудовано 300 полкових храмів. Кожний полк мав свого святого покровителя, а на полковому прапорі гасло: “З нами Бог!” Солдати починали і закінчували день організованою молитвою. У кожній роті чи батареї були облаштовані іконами кімнати для моління. Солдатам видавалися кишенькові молитовники [323. С.12-15].

Діяльність військового духовенства була скерована на підтримку морально-бойового духу особового складу збройних сил Росії. “Російське військо, – наголошував С.Булгаков, – трималося двома силами: залізною дисципліною та вірою. Безперечно, за умов широкої релігійності народів Російської імперії, військове духовенство мало потужний вплив на солдатські маси. У праці “Церква і армія в Росії” російський полковник В.Полікарпов слушно відзначав: “військові пастирі – священики армії і флоту благословляли на подвиги хоробрих, надихали малодушних, втішали поранених і проводили в останню дорогу загиблих”. Слід відзначити, що російська армія була багато національною, відтак неоднорідною за

конфесійною належністю вояків. Так, 1912 р. в ній проходили службу 89% православних, 5,5% католиків, 2,8% протестантів, 0,8% мусульман. Отже в ній були православні священики, католицькі ксьондзи, мулли, раввини та ін. [304. С.59-60].

Центральне керівництво військового духовенства звертало особливу увагу на діяльність полкових священиків, найбільш наближених до солдатів і офіцерів. Їх функціональні обов'язки визначалися в спеціальних директивах і наказах Протопресвітера військового і морського духовенства. Зокрема, "Керівні вказівки духовенству діючої армії" від 1916 р. наголошували, що військові священики насамперед повинні "непрестанно молитися, щоб Господь не залишив Своєю милостю нашу Батьківщину і Армію, а також пам'ятати, що кінець війни залежить від волі Божої та напруження сил народних"... усіяко і словом і ділом сприяти піднесенню духу і сил військової частини, до якої він належить". Головними обов'язками священиків визначалося: здійснювати богослуження у звичайні та святкові дні; організовувати урочисті молитви перед початком бойових дій і панахиди по вбитих у бою; під час бою бути в бойових порядках частини, піклуватися, щоб вбиті не залишалися без поховань; постійно проводити бесіди з особовим складом, піклуватися про полкові бібліотеки; повідомляти рідних про загибель вояків; організовувати в частині товариства допомоги сім'ям загиблих; виявляти приклад для всіх військовиків [296. С.2-3].

Крім всього, військові священики були зобов'язані оберігати особовий склад від проникнення в середовище шкідливих вчень та ідеологій, усувати недоліки в його вихованні. Додамо, що Статут внутрішньої служби армії вимагав від усіх офіцерів слідкувати, щоб всі православні християни не уникали Служби Божої, регулярно сповідалися та ін.

Варто відзначити, що спеціальними указами на священиків покладалася організація поховань солдатів і офіцерів після бою. Ще наказом від 1887 р. Головнокомандувач гвардії і Петербурзького військового округу виклав порядок поховань військових, який включав: оповіщення начальників

і родичів, організацію служби Божої у ході церемонії поховання, порядок поховань на військовому цвинтарі, встановлення хреста і надпису, створення часовень на цвинтарях, зобов'язувалося мати план цвинтаря. У ході бойових дій на фронтах Першої світової війни Відомство Протопресвітера регулярно видавало накази, в яких визначали завдання військового духовенства. Зокрема, наказом від 1 січня 1916 р. викладено теми і порядок богослужень і проповідей. У наказі від 29 травня того року викладено вимогу повідомляти відомство про подвиги в боях солдатів, офіцерів, священників. Наказ від 18 березня 1916 р. вимагав від духовенства при вступі на територію інших держав відноситися “до всього православного духовенства – з любов'ю, в іновірців – коректно [14. С.8-17].

Особливу увагу приділялося релігійному вихованню у військово-навчальних закладах російської імперії. Зауважимо, що напередодні Першої світової війни в Росії діяли 28 кадетських і два Морських корпусів, в яких навчалися близько 10 тисяч кадетів. Готували офіцерів 11 піхотних, 3 кінних, 2 козачих і 3 артилерійських училищ, які за період 1863–1914 рр. випустили для армії 53 тис. офіцерів. У кожному з навчальних закладів проходили службу військові священники, у розпорядженні яких було 80 церков. Крім загальноприйнятих Богослужень, священники були зобов'язані проводити раз на тиждень колективні бесіди з юнкерами на релігійні теми. Цікаво, що Статут внутрішньої служби рекомендував священникам утримуватися від бесід на політичні теми [260. С.38-40].

Російська преса часів Першої світової війни наводила чимало фактів зразкової служби військових священників, їх подвиги в боях, про нагородження душпастирів високими нагородами. Журнал “Война” 1915 р. повідомляв, що Георгіївським хрестом був нагороджений полковий священник о. Дмитро Мітерев, який під сильним артилерійським обстрілом німців збирав на полі бою поранених, згодом організував поховання вбитих. Орденами св. Анни II ступеня з мечами були відзначені героїчні вчинки о. В.Німенського (мав 66 літ), та протоієрея С.Рожковського; орденом

св. Володимира з мечами нагороджено о. Миколу Поспелова [72. 1915. № 29. С.3-4].

Підсумовуючи історію військового духовенства Російської імперії зауважмо, що православна держава і її армійські та флотські священники відігравали важливу роль у формуванні морального обліку війська. Між тим, коли 1917 р. в Росії прийшли до влади більшовики на чолі з В.Леніним, одним із перших був декрет від 16 січня 1918 р. про ліквідацію інституту військового духовенства. Церква була відділена від держави й поступово розгортався її розгром, який було довершено сталінським керівництвом на зламі 1930-х років. Зрештою, Російська Православна церква була використана Сталіним 1943 р. у розпалі радянсько-німецької війни. Щоправда, вона безпосереднього впливу на військо, його виховання не мала.

3.2. Душпастирі військових формувань Української Центральної Ради

Українське військово-духовенство в Наддніпрянщині відродилося в роки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Цей процес розпочався і проходив у надзвичайно складних умовах. Його спричинили три основні фактори:

1. Революційний рух, слушно зауважував Дмитро Дорошенко, “розвивався під соціалістичними гаслами, сам по собі не сприяв інтересу до релігії й до церкви” [210. С.408]. Керівництво Центральної Ради й насамперед відвертий антиклерикал голова уряду В.Винниченко, вважали церковні справи й релігію приватною справою громадян держави, відтак навіть не створили міністерства віросповідань, підпорядкувавши справи Церкви відділові при міністерстві внутрішніх справ. За думкою Івана Огієнка, митрополита і визначного історика у ході Української революції впливова складова частина суспільства Церква не була певним чином задіяна, що стало одною з вагомих причин поразки визвольної боротьби. Можна погодитися із сучасним істориком Церкви Богданом Андрусишином,

який відзначав: “Драма полягала у тому що революція 1917-1920 рр. була без Церкви, навпаки часто виступала проти Церкви. Церква й народ були в руках духовенства, а революційна інтелігенція була проти духовенства” [157. С.12].

2. Усі дев’ять православних єпархій на території України, які мали 25 єпископів, підлягали владі російського найсвятішого Синоду, відтак канонічно залежали від Москви, яка в особі Тимчасового уряду прагнула залишити Україну у своїй орбіті. Лише наприкінці 1917 р., після проголошення Універсалів Центральної Ради щодо незалежності України, новоутворена Українська Православна Церковна Рада наважилася скликати Всеукраїнський Православний Церковний Собор для створення автокефальної церкви. Відзначимо, що одним із ініціаторів заходу став III Всеукраїнський військовий з’їзд. Відтак, у відозві щодо скликання Собору було зазначено: “Кожна військова українська частина має надіслати по одному воякові, а українські частини київської залоги по троє вояків... В Соборі мають взяти участь панотці всіх українських військових частин” [94.1917. № 192]. Слід відзначити, що й на цьому етапі церковний рух в Україні не отримав підтримки з боку Генерального Секретаріату, зокрема наміри про утворення окремого органу в уряді для керівництва й упорядкування церковних справ. У ті дні на шпальтах “Нової Ради” її редактор А.Ніковський попереджав: “народна маса вірує, хреститься, молиться і шанує церкву, що коли український уряд не заопікується церквою, то нею охоче заопікується московський синод і патріарх, і тоді вийде, що на Україні існуватиме приватна релігійна спілка, яка підлягатиме московському патріарху і буде скріпляти на Україні гнізда русифікації” [94. 1917. № 189].

3. Суттєвим фактором впливу було негативне відношення лідерів Центральної Ради до створення постійної регулярної армії. Тоді як угруповання військовиків на чолі з М.Міхновським виступало за організацію регулярної армії, як гаранта існування самостійної України, провідники Центральної Ради, які схилилися спочатку до автономії України в складі

Росії, заявляли: “Постійне регулярне військо як засіб панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу й робочого класу”. Вони схилилися до думки замінити військо народною міліцією [195.С.60]. Зростаюче протистояння з Тимчасовим урядом Росії та бурхливе поширення українського національного руху в армії, розгортання процесу українізації частин російської армії змусили провід Центральної Ради й Генеральний Секретаріат займатися проблемами військового будівництва [38. Оп.1, Спр.4, арк.7-8]. Визначну роль відіграв тоді Симон Петлюра, який очолив створений у листопаді 1917 р. Генеральний секретаріат військових справ. Він заснував Генеральний військовий штаб – орган формування перших частин українського війська. [196]. Саме С.Петлюра відновив національне військове духовенство.

“Яко державний муж, Симон Васильович ясно розумів, що державу можна створити тільки з міцним, дисциплінованим військом, вихованим у здоровому національному дусі, – згадував пізніше Головний духовник Протопресвітер Армії УНР Павло Пащевський. – А цей дух молодій Українській армії в значній мірі могло надати свідоме українське духовенство. І Симон Васильович почав підшукувати це духовенство”. Наприкінці червня 1917 р. у ході Всеукраїнського церковного з’їзду у Києві він зустрівся з представником Херсонщини о. П.Пащевським і запропонував йому посаду військового священика 1-го Українського запасного полку (згодом полк ім. гетьмана П.Дорошенка). Водночас священиком полку ім. Б.Хмельницького він призначив о. Миколу Маринича. Як писав П.Пащевський, С.Петлюра просив підібрати священиків капеланами українських військових частин, а також скаржився, що “Центральна Рада дуже противиться формуванню якої б то не було Української армії, боялися взагалі “мілітаризму”, а ще більше страшним для неї було б перебування і діяльність в армії військового духовенства, яке буде поширювати “клерикалізм”. Тому немає ніякої надії, щоб Центральна Рада уділяла для військового духовенства яке будь утримання, а прийдеться військовим

панотцям жити з тих допомог, які будуть уділяти військові частини Української армії” [297. С.327-328].

Вибір С.Петлюри виявився надзвичайно вдалим. 43-літній досвідчений священник Павло Пащевський народився під Каневом, отримав середню духовну освіту у Києві, там же – два курси університету, після прийняття сану священника мав парафії на Поліссі та Херсонщині. Патріотично настроєний о. П.Пащевський 1917 р. служив у Київській духовній консисторії, близько зійшовся з С.Петлюрою, входив до Всеукраїнської православної церковної ради. Його активна праця в середовищі солдатських мас в період розкладу російської армії, масового дезертирства сприяла тому, що Дорошенківський полк зберіг дисципліну і боєздатність. Його 1200 вояків під командуванням хорунжого Пелешука на початку 1918 р. билися з більшовицькими частинами Муравйова під Конотопом і Києвом. Навесні 1918 р. о. П.Пащевського залучили до роботи у департаменті ісповідань міністерства внутрішніх справ УНР. У лавах Армії УНР він перебував увесь період визвольних змагань 1917–1921 рр. [172. С. 248-249].

Відзначимо, що вслід за Богданівським і Дорошенківським восени 1917р. були сформовані українські полки ім. Полуботка, Богуна, Грушевського, Сагайдачного, Шевченка, Наливайка. Спочатку в них та інших частинах панотцями перебували священники полків російської армії. Але внаслідок непевного становища та матеріальних нестач, вони поступово відходили, їх місця займали національно свідомі українські священники, серед яких були отці П.Білон, М.Матеюк, В.Сукачів, А.Матеюк, О.Маричів. Проте, далеко не всі частини молоді української армії мали польових духовників. Нерідко розбурхане анархією козацтво під впливом агітації усували капеланів. “Приходилося буквально не тільки проводити дні, – згадував о. П.Пащевський, – а й ночі в касарнях з козаками, освідомлюючи їх з національного й релігійного боку” [297. С.328].

Військові священники брали активну участь у релігійному житті молоді держави, виступали ініціаторами єпархіальних з’їздів, які приймали

рішення щодо відокремлення від Москви Української православної церкви. Не випадково до утвореної у грудні 1917 р. Всеукраїнської православної церковної ради увійшли капелани військових частин П.Пащевський, П.Сікорський, а полковий священник, член Центральної Ради Олександр Маричев став її головою. Рада проголосила себе тимчасовою вищою владою Православної Церкви в Україні до скликання Всеукраїнського Собору. Отець О.Маричев всю Першу світову війну провів на фронті, завжди був поряд із солдатами. Про його політичні погляди красномовно свідчила анкета в якій він зазначав: “Моє бажання бачити в пастирі Церкви молитвенника, навчателя та слугу народів. Розвій Церкви може бути тільки при повній незалежності від всіх зовнішніх форм політичного та адміністративного життя. Віра, істина, єдність, братерство та любов ...В відродженні неньки України наша сила, наша слава і для неї повинні віддати всі сили ті, хто вихований потом та кров’ю рідного народу” [327. С.139]. Отець О.Маричев з капеланом Богданівського полку М.Мариничем були делегатами Церковного Собору, авторами радикальних пропозицій щодо автокефалії. На жаль, наступ більшовицьких військ Муравйова на Київ та окупація міста зірвали працю Собору.

Варто зауважити, що саме Дорошенківський та Богданівський полки Центральної Ради, де капеланами були отці П.Пащевський та М.Маринич, а також Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців Євгена Коновальця, в якому душпастирем був о. Олександр Маричев, виявилися в битві за Київ найбільш боєздатними військовими частинами. Безперечно, в цьому була значна заслуга духовенства, яке своїм впливом зміцнювало моральний дух козацтва, й відтак користувалася авторитетом і повагою серед них. “Найбільшу пошану та любов військове духовенство, – наголошував о. П.Пащевський, – здобувало як від вояків, так і від українського населення тим, що не панячилося, а поділяло разом з вояками і горе, і злидні, і нужду, не боячись разом з вояками, з хрестом в руках, йти в наступ проти ворога. Бувало нераз кулі, немов бджоли, гудуть кругом тебе, а ти вперто й сміливо

йдеш поруч з козаками вперед, переконаний в правоті святої своєї справи” [297. С.329].

Слід відзначити, що всі урочистості з нагоди подій державної ваги, величні військові паради, які зазвичай проходили у Києві на Софійській площі біля пам'ятника Богданові Хмельницькому, відбувалися лише після молебну за участю духовенства. У такий спосіб урочисто проголошувалися Універсали Центральної Ради за участю величезної кількості населення Києва та частин його українського гарнізону. У цих заходах духовенство брало активну участь, що справляло велике враження на присутніх.

Таким чином, капелани перших українських військових формувань доби Центральної Ради за несприятливих умов праці зуміли проявити себе ефективною необхідною інституцією збройних сил молодій державі. Вони опрацювали певні форми і методи душпастирської діяльності у військах армії, яка захищала інтереси українського народу, в умовах нових взаємовідносин між командуванням і солдатськими масами, об'єднаних єдиним завданням відстоювати незалежність власної держави. Їх досвід набув поширення уже в Дієвій армії УНР, таборах інтернування в Польщі.

3.3. Панотці Збройних сил Української Держави

Інституція військового духовенства, як і загалом кадрова політика, кардинально змінилася після утворення наприкінці квітня 1918 р. Української Держави під проводом гетьмана Павла Скоропадського [39. Оп.2, Спр.19, арк.2-84]. Будучи високоосвіченим воєначальником, він глибоко усвідомлював, що існування держави неможливе без регулярної, професійно підготовленої армії. “Розуміючи, що підстава і запорука існування Української держави – це армія, – зазначав відомий військовий історик доби визвольних змагань Борис Монкевич, – Гетьман, як визначний військовий діяч, звернув свої турботи головно на організацію регулярної української армії” [283. С.68]. В умовах, коли німецькі окупаційні власті

чинили завзятий опір військовому будівництву в Україні, П.Скоропадський наполегливо формував поки що кадрові вісім армійських корпусів, кожний з яких мав дві піші дивізії, відтак вісім стрілецьких а також шість артилерійських та чотири кінних полків. Вони були на кінець осені повністю укомплектовані офіцерським і унтер-офіцерським складом. Були створені військові навчальні заклади: кадетські корпуси, військові училища, зокрема у Києві, Полтаві, Чугуєві, Одесі, Єлисаветграді.

Гетьман П.Скоропадський, на відміну від попередніх керманічів України, був глибоко віруючою людиною. Як свідчив о. І.Нагаєвський, в його резиденції була каплиця, де він, а також члени його сім'ї брали участь у богослужіннях. Відтак корінним чином змінилося ставлення держави до Церкви. Вже у першій Грамоті Гетьмана від 29 квітня 1918 р. в розділі “Про віру” наголошувалося, що “передовою в Українській Державі вірою є християнська-православна”. В кабінеті міністрів утворено спеціальне Міністерство ісповідань, яке очолив професор філософії Київського університету Василь Зіньківський – послідовний борець за українізацію Церкви, утворення автокефалії [287. С.373].

Цих же поглядів дотримувався П.Скоропадський. У своїх спогадах він писав: “Особисто я – глибоковірний православний християнин. Безмежно прив’язаний до нашого православ’я, але не можу без щирого співчуття дивитися на те, у що перетворилася наша Церква, завдяки огидній політиці, яку вела стара російська влада по відношенню до неї. Віра задущена, вбито все живе, святе в нашій релігії” [211. С.198]. Його позиція була чітко висловлена на Соборі 6 липня 1918 р. Гетьман звернувся до делегатів українською мовою із закликом ”щоб всі діла української церкви рішались тут у нас – на Україні” [211. С.327]. Не без його впливу засідання Церковного Собору 12 листопада 1918 р. прийняло декларацію, в якій наголошувалося: “Автокефалія української церкви – це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та щиро сприймає інтереси

українського народу, той приймає й автокефалію української церкви” [211. С.334].

Інститут військового духовенства збройних сил Української Держави розгортався у ході військового будівництва. Першими капеланами гетьманського війська були панотці військових частин, які були сформовані за Центральної Ради і успадковані новою владою. Зокрема, в Окремій Запорізькій дивізії генерала Олександра Натііва дивізійним благочинним став протоієрей Анатолій Волкович. Це був досвідчений військовий священик. З 1894 р. він був капеланом 13-го гусарського Нарвського полку, який дислокувався на Волині, брав участь у битвах світової війни. За Центральної Ради о. А.Волкович був полковим священиком Запорізького корпусу, а після його реорганізації за Гетьманату в дивізію, яка охороняла північні кордони України, за проханням генерала Натііва Міністерство ісповідань затвердило його на цій високій посаді [34. Оп. 2, спр. 210, арк. 260]. Полковими священиками дивізії були отці Василь Сукачів, Микола Маринич та Микола Машняга. Це були національно свідомі, патріотично настроєні українські душпастирі. Знаходячись у середовищі козацтва, вони позитивно впливали на морально-політичний стан військових частин. Крім того, їм досить часто доводилося за проханням місцевого населення виконувати пастирські обов'язки: хрестити дітей, вінчати молодих, ховати померлих чи загиблих. Слід зауважити, що у ході антигетьманського повстання Директорії, яке мало чітко визначений характер масового національного виступу українського народу проти німецької окупації та утисків влади, Запорізька дивізія, а також так звана Сіра та Чорноморський Кіш, які були повнокровними формуваннями й мали українських капеланів, перейшли на бік Директорії. Відзначимо, що капеланами в них тоді були отці П.Білон, А.Матеюк, І.Камерзан та інші.

Зовсім по іншому з національного боку виглядав корпус військових священиків частин, укомплектованих офіцерським складом і частково унтер-офіцерами, які фактично створилися на базі формувань колишньої російської

армії. Характеризуючи їх особовий склад, галицький військовий історик Богдан Гнатевич писав: “Восени 1918 р. вже були сформовані геть чисто старшинські й підстаршинські кадри в корпусах і кінних дивізіях. Старшин приймали тільки з передвоєнними кваліфікаціями. Через те до армії ввійшли старшини, хоч і фахово освічені, але з національного огляду байдужі. Принято теж дуже багато старшин-москвалів, що взагалі вороже ставилися до українства” [229. С.427].

Варто зауважити, що в гетьманській армії служило чимало генералів і вищих офіцерів українців, які чесно служили українській справі й згодом стали визначними воєначальниками Армії УНР, зокрема генерали М.Омелянович-Павленко, М.Юнаків, М.Капустянський, А.Вовк, О.Удовиченко, М.Безручко та інші. Але в цілому з характеристикою Б.Гнатевича можна погодитися. Відповідно таким чином слід характеризувати військових священиків вказаних частин. Зрештою, їм не довелося довго діяти: наказ Армії Української Держави Гетьмана П.Скоропадського № 245 про їх призначення вийшов лише 11 жовтня 1918 р. за два місяці до падіння Гетьманату. І все ж, вважаємо за потрібне його розглянути. Цим наказом були призначені 48 панотців піших полків:

1-й Волинський армійський корпус; 1-ша піша дивізія (Житомир) 1-й Луцький – Микола Доброхотів, 2-й Волинський – протоієрей Захарій Єндасів, 3-й Брест-Литовський – протоієрей Костянтин Максимович. 4-й Холмський – Леонід Ненадкевич; 2-га піша дивізія (Рівне), 5-й Кременецький – Олексій Руженцов, 6-й Житомирський – Іван Гандзюк;

2-й Подільський армійський корпус; 3-тя піша дивізія (Вінниця), 7-й Проскурівський – протоієрей Микола Морачевич, 8-й Подільський – Сергій Кордюков, 9-й Вінницький – протоієрей Геннадій Касторський; 4-та піша дивізія (Жмеринка): 10-й Липовецький – Іван Литвинчук, 11-й Уманський – протоієрей Петро Глаголів, 12-й Брацлавський – протоієрей Степан Шепеляв;

3-й Одеський армійський корпус. 5-та піша дивізія (Одеса):

13-й Тираспольський – протоієрей Степан Сеченович, 14-й Поморський – протоієрей Леонід Розанов, 15-й Одеський – Василь Кристальов. 6-та піша дивізія (Одеса): 16-й Єлисаветградський – протоієрей Грицько Смирягин, 17-й Олександрійський – протоієрей Парфеній Холодний, 18-й Запорозький – протоієрей Семен Доронович;

4-й Київський армійський корпус. 7-ма піша дивізія (Київ):

19-й Овруцький – Василь Левитський, 20-й Радомишльський – протоієрей Йосип Капенко, 21-й Сквирський – Олександр Горбацевич;

8-ма піша дивізія (Черкаси): 22-й Канівський – протоієрей Андрій Бекаревич, 23-й Черкаський – протоієрей Никодим Сіментковський, 24-й Чигиринський – Андрій Животків.

5-й Чернігівський армійський корпус. 9-та піша дивізія (Чернігів): 25-й Чернігівський – протоієрей Дмитро Мітерєв, 26-й Козелецький – Павло Кропотов, 27-й Ніжинський – протоієрей Георгій Митропольський; 10-та піша дивізія (Прилуки): 28-й Стародубський – Микола Сніжницький, 29-й Борзнянський – протоієрей Микола Дубняков, 30-й Конотопський – протоієрей Дмитро Нещеретов.

6-й Полтавський армійський корпус. 11-та піша дивізія (Полтава);

31-й Ромненський – протоієрей Василь Власов, 32-й Сумський – протоієрей Олександр Куминський, 33-й Ахтирський – Марко Ячиновський;

12-та піша дивізія (Лубни): 34-й Лубенський – протоієрей Микола Ігнатович, 35-й Кременчуцький – Євген Яржемський, 36-м Полтавський – протоієрей Дмитро Рупенін.

7-й Харківський армійський корпус. 13-та піша дивізія (Харків);

37-й Бірюцький – Олександр Романкевич, 38-й Куп'янський – Михайло Феліксов, 39-й Ізюмський – протоієрей Микола Крестовоздвиженський; 14-та піша дивізія (Бахмут): 40-й Харківський – протоієрей Костянтин Воскресенський, 41-й Корочанський – протоієрей Юстин Пігулевський, 42-й Валкський – протоієрей Василь Сукачів.

8-й Катеринославський армійський корпус. 15-та піша дивізія (Катеринослав): 43-й Катеринославський – протоієрей Василь Ігнатенко, 44-й Січковий – протоієрей Микола Селецький, 45-й Бердянський – протоієрей Михайло Радугін; 16-та піша дивізія (Павлоград): 46-й Бахмутський – протоієрей Федір Глібовський, 47-й Олександрівський – Тимофій Закрицький, 48-й Маріупольський – протоієрей Федір Муравйов [25. С.1-3].

Зауважимо, що після поразки Гетьманату із вказаних 48-ми полкових військових священиків в українському війську залишився служити лише о. Василь Сукачів. Щоправда, до цього спричинилася помилкова позиція Директорії. У відповідь на запит Співки військових священиків, яка діяла у добу Української Держави, щодо матеріальної допомоги, Департамент Православної Церкви Міністерства ісповідань заявив, що вони не мають права на одержання допомоги, оскільки не служили у війську Директорії [34. Оп. 1, спр. 48, арк. 1 зв.]. Внаслідок недовіри до генералітету, офіцерів, а також військових священиків збройних сил Гетьманату, близько 80% їх були змушені залишити службу й шукати можливості для забезпечення свого існування. Чимало з них виїхали за межі України й приєдналися до армій Денікіна, Колчака, Врангеля. Зокрема, за підрахунками російського історика Л.Онікова, у Добровольчої армії генерала Денікіна 1919 р. служили близько 1000 кадрового військового духовенства, в Російській армії Врангеля в Криму – близько 500, а у Колчака кілька тисяч [65. 1996. 15 липня].

Отже, багатогранна діяльність корпусу військових священиків засвідчила хибність політики Центральної Ради щодо душпастирської служби.

3.4. Військове духовенство Армії Української Народної Республіки

У ході антигетьманського повстання у листопаді-грудні 1918 р. відбулося бурхливе зростання українського війська Директорії. Дехто з

істориків вважає, що загальна кількість сягала 300 тис. вояків. Але бойова вартість повстанських частин була загалом незначною. “Маси повстанців, слабо зорганізовані, нездисципліновані, ведені здебільша, самозванними отаманами, – відзначав Б.Гнатевич, – розлітались від першого удару ворога, переходили на його бік, а то, віддалившись від регулярної армії, творили повстанчі загони” [229. С.456]. Проте, зусиллями Головного Отамана С.Петлюри й талановитих, відданих українській справі воєначальників Є.Коновальця О.Осецького, М.Юнаківа, О.Галкіна, П.Єрошевича, В.Петріва, М.Капустянського, М.Омелянвича-Павленка та інших, у ході другої українсько-більшовицької війни 1919 р. були створені цілком боєздатні Запорізький корпус, Осадний корпус Січових Стрільців, кілька піших дивізій.

Керівництво УНР зробило певні висновки з досвіду попереднього військового будівництва за часів Центральної Ради, відтак, намагалось враховувати фактор військового духовенства у процесі піднесення морально-бойового стану війська. В одному з перших законів про автокефалію Української Православної Церкви від 1 січня 1919 р. зазначалося, що Головний священник Армії УНР входить до складу Українського Церковного Синоду. Для забезпечення релігійно-духовних потреб особового складу збройних сил у січні 1919 р. створено Головну управу військового духовенства, яка входила складовою до Генерального штабу Армії УНР, яка взяла на облік близько 30 капеланів військових частин і наказом від 15 січня 1919 р. оголосила їх на службі в армії з 1 січня того року. За статусом і правами військові священники були прирівняні до старшин у званні підполковника, відповідно отримали матеріальне і грошове забезпечення. Звичайно, всі вони були православного віросповідання [251.С.149]. Зауважимо, що у корпусі Січових Стрільців Є.Коновальця, який майже наполовину складався з галичан греко-католиків, при штабі було впроваджено представників православної і греко-католицької Церков. Діяльністю православних капеланів керував протоієрей О.Маричев, а греко-

католицьких – о. Семен Гребенюк. Представники різних течій християнства тісно співпрацювали заради спільної мети – укріплення морально-бойового стану вояків корпусу, який, до речі, був найбільш боєздатною формацією Армії УНР [206. С.115].

Слід відзначити, що вже в грудні 1918 р. зразу ж по вступі Армії УНР до Києва і приходу Директорії до влади в Україні було впроваджено інституцію військового духовенства й наказом Головного Отамана призначено Головним священиком українського війська о. Антонія Матеюка. Це був досвідчений релігійний діяч. Уродженець Холмщини, духовну освіту отримав у Холмській духовній семінарії, отримав сан священика й душпастирував на батьківщині. Він близько сприйняв ідеї Української революції 1917 р., представляв Холмщину й Підляшшя у Центральній Раді, будучи військовим священиком 248-го запасного полку, який дислокувався у Києві, з 1915 р. Коли розпочалася перша українсько-більшовицька війна став капеланом Запорізького загону генерала К.Прісовського, який боронив Київ, відступав до Житомира й повернувся в столицю навесні 1918 р., де був розгорнутий у Запорізьку дивізію. Відтак, о. А.Матеюк став дивізійним благочинним. За Директорії військовий священик був обраний до складу Українського Священного Синоду, брав активну участь у становленні національної Церкви та розбудови структури армійського духовенства. У листопаді 1919 р. його хворого на тиф захопили в полон у Жмеринці денікінці і розстріляли [172. С.206].

Зусиллями Духовної управи під керівництвом о. А.Матеюка військові частини укомплектовувалися капеланами, хоча нерідко командири самостійно запрошували на службу місцевих священиків. Слід визнати, що в умовах безперервних бойових дій проти більшовицьких, денікінських та польських військ інституція капеланів Армії УНР не набула чітких організаційних форм, як це було зокрема у Галицькій армії, або російській, де кожний полк мав військового священика. Полкових капеланів у армії майже

не було. Щоправда, всі дивізії були ними укомплектовані. Зокрема, дивізійними священиками були: 1-ї Запорізької – о. А.Волкович, 2-ї волинської – о. В.Сукачів, 3-ї Залізної – о.П.П'ятаченко, 4-ї Київської – М.Маринич, П.Мельник, 5-ї Херсонської – о. М.Раїнський, 6-ї Січової – о. П.Білон, П.Табінський, Окремої кінної – М.Обертович.

Чимало досвідчених священиків служили капеланами інших формацій. Так, душпастирем інженерної школи старшин в Кам'янці-Подільському був виходець із священицької родин Єлисаветграду о. Юрій Жевченко. Він закінчив Єлисаветградську духовну семінарію, філософський факультет Одеського університету, у 1911 р. висвячений на священика. В роки Першої світової війни 1914–1918 рр. був капеланом піхотного полку на фронті. На початку 1918 р. став душпастирем старшинської школи у Києві. У 1919 р., будучи душпастирем Інженерної школи, обраний членом Духовної управи Головного штабу Армії УНР. Зауважимо, що після війни він був Сквирським єпископом УАПЦ, а під час розгрому більшовиками церкви 1929 р. ув'язнений і загинув у концтаборі в Сибірі [300. С.68-69]. Серед інших, слід відзначити капелана Юнацької школи о. Никандра Никитюка, штабу військ запілля о.Василя Варваріва, 2-ї бригади технічних військ о. Йосипа Грушецького, Генерального штабу – о. Євгена Ружицького.

Відсутність законодавчих правових актів щодо організації служби військового духовенства негативно відбивалося на її діяльності, що серйозно непокоїло досвідчених капеланів. Про не свідчить архівний документ – лист дивізійного священика о. Василя Сукачіва до Міністра ісповідань уряду УНР, в якому він наголошував: “Необхідно, щоб авторитет панотців мав підставу і в законних установах – себто – в штатах. Між тим, на превеликий жаль, становище військового панотця дуже мало з'ясовано. Військові штати передбачають всіх панотців без розділу як тільки куренних, а послідній окремий наказ підрозділяє весь склад панотців: на головного і “решту” і тільки, без розділу на дивізійних, бригадних та інших. Не береться до уваги

ні сан, ні довголітня служба – всі приравнені по посаді до підполковника. Необхідно виробити досить обосновані штати духовенства, його управління, докладно визначити обов'язки кожної ступені управління, його підлеглість в праці і службовий зв'язок одного з другим, щоб взагалі управління собою виявляло гарно налагоджений апарат, де все між собою зв'язано і одно другому допомагає. За зразок можна взяти штати військового духовенства за старі часи” [34. Оп.2, спр.110, арк.21].

Варто зауважити, що недоліки в організації служби військового духовенства були здебільшого результатом об'єктивних обставин, насамперед безперервних бойових дій Армії УНР на кількох фронтах. Особливо складна ситуація для неї утворилася восени 1919 р., коли вона була притиснута до західних кордонів держави. Саме тоді Міністерство ісповідань УНР очолив відомий український релігійний і громадський діяч перший ректор Кам'янець-Подільського університету та міністр освіти в уряді УНР, уродженець Київщини Іван Огієнко. Звертаючись з цієї нагоди 17 вересня 1919 р. до українського народу, він зокрема наголошував: “Щиро закликаю Вас, всечесні панотці, лавою стати до негайної праці збудування волі і державності Українського народу на релігійно-освітньому ґрунті. Відновіть в собі духа стародавнього пастирства, коли панотці йшли плече в плече з народом, коли були вони найкращими заступниками народу в його релігійно-національному поступі. Тепер, коли всі само верстви українського народу з надзвичайними само пожертвами будують державність і волю України, Вам, панотці, повинно перед вести в цій справі святій [230. С.278].

Армійське духовенство прийняло цей заклик, як програму своєї діяльності серед козацтва. Воно взяло активну участь у акції прийняття присяги оновленого тексту, яку давали уряд і Армія УНР 14 жовтня. Цією акцією демонструвалася вірність державного апарату і війська народові України в боротьбі на захист Вітчизни. Урочиста акція супроводжувалася Службою Божою, церковними піснями в присутності керівництва держави й справила глибоке враження на вояків. Після смерті о. А.Матеюка, Головну

управу військового духовенства Армії УНР у листопаді 1919 р. очолив Протопресвітер о. Павло Пащевський. Саме у ті дні наприкінці листопада – початку грудня армія опинилася в оточенні поблизу Любара під загрозою повного знищення або інтернування у Польщі. Зібравшись з силами, її частини під командуванням генерала М.Омелянвича-Павленка прорвали фронт і здійснили героїчний рейд по тилах більшовицьких і денікінських військ від 6 грудня до 6 травня 1920 р., який увійшов у історію визвольної війни українського народу як Перший Зимовий похід. Серед його учасників були й капелани. “1 от 6 грудня 1919 р. після урочистого молебну розпочався всім знаний, подиву гідний “Зимовий похід”, – згадував Протопресвітер війська. Разом з Українською Армією, щиро помолившись і віддаючи себе на ласку Божу вирушила й частина українського духовенства, а саме я, як Протопресвітер Української Армії, небіжчик бл.п. протоієрей Василь Сукачів і небіжчик бл.п. священник Микола Маринич. Нашим завданням було підтримувати духа Армії, духовно і морально обслуговувати її й якнайширше освідомляти населення в правдивості святих наших змагань з хижим ворогом” [120. 1938. Ч.9. С.5-6].

Під час Зимового походу, який проліг по землях південних і центральних губерній України, капелани діяли безпосередньо у військових частинах, а протопресвітер П.Пащевський пересувався зі штабом Запорізької дивізії, який виконував функції штабу армії. “Пішки йшов за колоною і панотець Павло Пащевський, – писав О.Доценко, – який тішився симпатіями Запорожців і став правдивим радником і отцем духовним всього війська” [4. С.XVI]. Слід відзначити, що військові священники надавали широку духовну опіку місцевому селянству, яке у силу війни часто залишалося без священників. Наявність в українському війську православних священників справляла велике враження на місцеве населення Херсонщини, Єлисаветградщини, Катеринославщини, Черкащини, Київщини, де довелося перебувати Армії УНР. Протопресвітер згадував, як на Херсонщині селяни вигукували: “Оце то

правильна партія? Бач, з Богом ідуть! Не те, що більшовики, або проклятий Махно! [145. С.56].

Цю діяльність капеланів своєї армії високо оцінював її командувач генерал М.Омелянвич-Павленко, який у книзі про Зимовий похід писав: “Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних потреб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналося в загальній журбі про долю Рідного Краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село – всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнилася козацька й селянська думка – прокльони й заклики до помсти змішувалися з салютаційними сальвами та співом гімну “Ще не вмерла Україна” [143. С.278].

Після повернення Армії УНР із Зимового походу у м. Ямполі її огляд здійснив особисто Головний Отаман С.Петлюра, було проведено урочистий молебень, парад військ та виступ Головного Отамана, який щиро подякував козакам, старшинам і військовим священникам за здійснення стратегічної операції та масовий героїзм її учасників. Згодом, 29 липня 1920 р. за його підписом і військового міністра В.Сальського до військ надійшов наказ, у якому зазначалося: Протоіерею дієвої Армії Павлові Пащевському і священникам Волинської дивізії Василю Сукачіву, Київської дивізії – Миколі Мариничу від імени Республіки і мого оголошую подяку за ту релігійно-моральну допомогу, яку вони давали нашій рідній Армії під час її незабутнього Зимового походу в тилу ворога [24. С.3-4]. Тоді ж С.Петлюра оголосив цих капеланів армії Лицарями Залізного хреста.

Після поразки визвольної війни Армії УНР в союзі з Польщею проти більшовицької Росії та інтернування українського війська в листопаді 1920 р. у польські табори, в надзвичайно важких побутових умовах перебування на

чужині, морально-бойових дух вояків був суттєво підірваний. Між тим, уряд УНР і командування Дієвої армії прагнуло зберегти боєздатність її дивізій і частин в надії на продовження збройної боротьби за визволення батьківщини. У наказі Головного Отамана від 23 листопада 1920 р. командувачу Армії УНР генералові Омеляновичу-Павленку чітко зазначалося, щоб була повністю збережена структура і чисельність українського війська (3888 старшин, 35260 козаків, 74 гармати, 8 бронепоездів та ін., а період інтернування використати “в цілях організації і підготовчої праці для повернення в Україну” [244. С.8, 30].

За цих умов діяльність військового духовенства набирала великої ваги. “Великої духовної опіки потребували козаки та стрільці, котрі опинилися в польських таборах і шпиталях після залишення рідних теренів, зазнавши важких фізичних і духовних випробувань, – слушно зауважує Б.Андрусин. Тільки свідомий, патріотично вихований громадянин – військовик Армії УНР – міг стійко витримувати тяжкі поневіряння на чужині. Тому колишні військові священики продовжували виконувати свої обов’язки серед інтернованих вояків Української Армії, відправляючи Службу Божу, сповідуючи, підтримуючи їхній моральний дух не лише проповідями та бесідами, а й розповсюдженням книжок і часописів” [159. С.113].

Перш за все, Головний Отаман на основі представлень Міністра ісповідань та Протопресвітера Армії УНР П.Пащевського видав спеціальний наказ, яким оголошено уточнену структуру служби військового духовенства. До Головної управи військового духовенства при протопресвітері армії увійшли найбільш досвідчені і авторитетні капелани о. М.Маринич, протоієреї А.Волкович і В.Сукачів. Щоправда, це призначення не звільняло членів управи від обов’язків дивізійних душпастирів. Відтак, капеланами військових частин і з’єднань дивізії були затверджені: 1-ї Запорізької дивізії – А.Волковича, 2-ї Волинської – В.Сукачіва, 3-ї Залізної – П.П’ятаченка, 4-ї Київської – М.Маринича, 5-ї Херсонської – М.Раїнськооо, 6-ї Січової –

П.Білона, Окремої кінної – М.Обертovichа, 1-ї Кулеметної – Є.Ружицького, Юнацької школи – Н.Никитюка до інших частин пізнішими наказами були призначені І.Губа, В.Варварів. П.Табінський, Ф.Семакович, Г.Карякін. І.Теодорович, Д.Залізник, Ю.Жевченко [24. С.79; 34. Оп.2, спр.97, арк.39; спр.138, арк.16, 41, 73, 96; Оп.2, спр.653, арк.69, 94, 98]. Згідно з розпорядженням Головного Отамана і штабу армії, у кожному з таборів – Пикуличі, Ланцуті, Вадовиці, Александрів Куявський, Стшалково, Каліш, Щипйорно – розміщувалися штаби дивізії та їх полки й інші частини. Комендантом табору був командир дивізії, а її капелан – головним священиком.

Після розміщення частин армії в таборах та деяких структурних змінах в організації військового духовенства з метою пристосування до нових умов, Міністр ісповідань І.Огієнко скликав у Каліші з'їзд душпастирів армії. З цієї нагоди у листі до панотців всіх частин та керівників церковних братств, які щойно стали засновуватися в таборах інтернованих, від 2 березня 1921 р. він писав: “В справі духовної опіки наших біженців з України і інтернованих козаків, а також в справах церковних взагалі, назріло багато питань, які потребують обговорення і вирішення. Для цього Міністерство ісповідань скликає на неділю 13 березня збори всіх українських панотців, що перебувають за межами Української Народної Республіки, а також представників світських, церковних організацій і деяких культурно-освітніх установ”. Порядок денних з'їзду включав доповідь Міністра ісповідань І.Огієнка про церковне життя за межами батьківщини та українізацію православної церкви; головний реферат професора В.Біднова про духовну опіку козацтва в таборах, заснування в них церковних братств та потреби військових священиків; інформацію таборових капеланів про стан релігійного життя в частинах та в потребах, які виникли; заходи щодо покращення стану духовної опіки вояків, зокрема заснування в Тарнові – тимчасовій столиці уряду УНР Української Церковної Ради, розбудови церков, організації церковних братств та ін. [34. Оп.2, спр.97, арк.2-3].

Архівний документ – протокол засідань з'їзду від 13-14 березня 1921 р. свідчить, що на ньому було розглянуто багато важливих проблем, які відіграли потужну роль у розгортанні релігійного життя у таборах інтернованих військ Армії УНР. До речі, на урочистому відкритті з'їзду та Службі Божій з цієї нагоди були присутні Голова Ради Республіки І.Фещенко-Чопівський, міністри П.Саліковський, В.Прокопович, представник військового міністерства генерал В.Гудима та інші діячі УНР.

Важливі проблеми організації та покращення духовної опіки вояків Армії УНР виніс на обговорення протопресвітер П.Пащевський. Зокрема, він запропонував підпорядкувати капеланів в адміністративному відношенні Військовому міністерству, у церковних справах Міністерству ісповідань і в канонічних – Українському Святейшому Синоду. Головний священник війська наголошував на радикальному покращенню матеріального стану панотців, ужити негайних і рішучих заходів щодо будівництва у кожному таборі церкви, розгорнути заснування у кожному таборі церковних братств й запропонував проект Статуту Братства Св.Покрови, яке передбачало “моральне об'єднання українського козацтва та його національно-релігійного виховання”. Військові священники з таборів Александрівка Куявського, Ланцута, Пьотркув, Вадовиці, Пикуличі відзначали як головний недолік – відсутність церков і просили матеріального забезпечення для їх побудови, що було головним змістом звернення з'їзду до Ради Республіки. Вирішенню нагальних потреб військового духовенства сприяло обрання до Української Церковної Ради протопресвітера П.Пащевського та дивізійних капеланів А.Волковича та М.Маринича.

У схваленому одностайно листі учасників з'їзду до Головного Отамана С.Петлюри зазначалося: “Всі військові панотці висловлюють тверде бажання невпинно працювати для релігійно-морального та культурно-національного виховання українського козацтва, щоб з нього вийшли вірні, непохитні борці за волю України та її державної незалежності” [34. Оп.2, спр.97, арк.24-28].

З'їзд військового духовенства суттєво пожвавив релігійне життя в таборах інтернованих військ Армії УНР. Розгорнулося будівництво і облаштування храмів. Найактивніше ця робота відбувалася в таборі Александрів Куявський, де дислокувалася 6-та Січова стрілецька дивізія генерала М.Безручка. “Влаштувавши своє внутрішнє життя, – писала табірна газета “Наше життя” у спеціальній рубриці “З нашого церковного життя”, – увага нашої дивізії була звернута на задоволення релігійних потреб. В цьому ділі багато зробив і допоміг, як морально, так і матеріально наш командир генерал Безручко. При його допомозі було висвячено на священника теперішнього панотця Білона, який оправдав надії, що покладалися на нього. Невдовзі церква була готова. Намальовані ікони Мати Божої і Христа художника О.Куриласа (копії)” [93. 1921. 24 квітня].

У своїх спогадах о. П.Білон писав, що у ті дні він був одним священником на 5000 вояків табору. Службу Божу на різдвяні свята відправляв у таборовому бараці. На його прохання командир дивізії виділив технічний курінь під командуванням підполковника Бокітька, який на базі бараку побудував церкву, а група малярів під керівництвом М.Крушельницького її художньо оформили. Її урочисте відкриття відбулося на Шевченківські дні 9 березня 1921 р. Службу в ній правив почергово з о. М.Мариничем, який прибув з частинами 4-ї Київської дивізії з Ланцута [123. С.3-4].

Зауважимо, що військовий душпастир П.Білон був одним з найбільш активних і досвідчених капеланів армії. [48. Оп.1, спр.6, арк.144-145].“Великою популярністю і пошаною користується, як серед нас, так і серед чужих емігрантів, наш панотець Білон, який цього заслуговує, – відзначала табірна газета. – Морально чиста і релігійне переконана натура панотця Білона не може не звернути на себе уваги, його енергія і молодечий запал, з яким він береться за справу рідної церкви, дає надію на кращу будучність нашої Церкви, яка допоможе нам поширити національну

свідомість поміж населенням України і буде основним каменем в підвалинах нашої Держави” [93. 1921. 24 квітня]. Додамо, що серед документів Міністерства ісповідань збереглося донесення о. П. Білона міністру І. Огієнку, що 10 травня 1921 р. дивізійна церква повністю оздоблена іконами та прикрасами в українському стилі та що на замовлення панотців М. Раїнського і В. Сукачіва ним в дивізійній друкарні видані молитовники [34. Оп.2, спр.101, арк.51].

Зусиллями капеланів та командування військових частин улітку 1921 р. практично у всіх таборах діяли облаштовані належним чином церкви, щоправда, не вистачало необхідних для служб речей. У зв'язку з цим, протоієрей В. Сукачів проявив цінну ініціативу. У листі до міністра І. Огієнка від 12 липня 1921 р. він зазначав, що під час розвалу у 1917–1918 рр. російської армії, багато військових священиків частин передали на зберігання до церков на Волині свої похідні церкви з цінним майном, зокрема до Рівненського собору – чотири церкви, до храму в Здолбунові – дві та ін. Особисто В. Сукачів, тоді священик гарматної бригади, свою похідну церкву у комплекті здав до Рівненського собору. Отже, пропонував капелан, необхідно повернути це майно Армії УНР, що може повністю задовольнити потреби таборових церков [34. Оп.2, спр.138, арк.21-22]. Відтак, протопресвітер армії П. Пащевський звернувся до ієрархів православної церкви на Волині та греко-католицької в Галичині з проханням допомогти матеріально забезпечити працю військового духовенства в таборах. У відповідь було одержано певну допомогу, зокрема коштами.

Велику увагу приділяли Міністерство ісповідань та Головна управа військового духовенства поширенню осередків Братств св. Покрови та Кирило-Мефодіївських серед військових частин. Одним з перших постало Братство св. Покрови у таборі Александрів Куявський, організоване панотцем П. Білоном у серпні 1921 р. [48. Оп.1, спр.6, арк.18-19]. На загальних зборах вояків табору було обрано головою Братства о. П. Білона,

почесним членом – генерала М.Безручка. Його програма передбачала: регулярні бесіди з козаками на релігійні теми, духовні концерти церковного хору, видання церковних книг, культурно-освітницьку працю серед таборитів, благодійницьку діяльність. Існувала Братство на членські внески перших 200 стрільців і старшин, які вступили до нього [123. С.8-9; 44. Оп.1, спр. 48, арк. 243; спр. 115, арк. 172-173].

Дивізійному капеланові активно допомагав панотець Петро Табінський. Уродженець Берестечка, закінчив Житомирську духовну семінарію, Петроградську духовну академію і був до 1918 р. її професором. Згодом – ректором Подільської духовної семінарії, а 1920 р. став капеланом 6-ї Січової дивізії. Після війни і ліквідації таборів повернувся на Волинь, з 1931 р. був викладачем у Львівській богословській академії. Репресований 1944 р. органами НКВС, помер 1948 у радянському концтаборі [172. С.319-321].

У вересні 1921 р. Братство розпочало видавати журнал “Релігійно-Науковий Вісник”, який став першим духовним православним журналом українською мовою. Велику роботу проводило Братство щодо упорядкування могил українських вояків, які померли у таборі. На спеціальному військово-меморіальному цвинтарі, який зберігся й сьогодні, споруджено величний курган з пам’ятником і написом “Борцям за волю України”. На цвинтарі покоїться прах тридцяти старшин і козаків Армії УНР. На урочистому освяченні військового цвинтаря 18 вересня 1921 р. був присутнім протопресвітер армії П.Пашевський. Слід відзначити, що табір у Александрові Куявському був зразковим не лише активною діяльністю військових священиків. Його відвідували Головний Отаман С.Петлюра, головнокомандувач Армії УГА генерал М.Омелянович-Павленко, військовий міністр В.Сальський та інші керівники держави й армії. [321. С. 71].

Діяльність Братств стала головною темою обговорення на другому з’їзді військового духовенства у Каліші 9 січня 1922 р. Саме на ньому під

проводом протопресвітера П.Пашевського та представників командування генералів О.Пороховщикова та В.Ольшовського було прийнято ряд важливих постанов, зокрема, про створення, за пропозицією міністра І.Огієнка, Головної Військової Ради Братства св.Покрови, до якої обрано по два представника від кожного таборового дивізійного Братств. З'їзд затвердив текст Статуту Братства та врочисту обіцянку його членів при вступі – моральний кодекс. Учасникам з'їзду були представлені українські національні ризи для капеланів, виготовлені поручником медичної служби 6-ї Січової дивізії Христиною Сушковою, дружиною командира бригади полковника Р.Сушка та вдовою генерала Є.Мішківського п. Євгенією. Жінки також виготовили обруси в національному стилі до Святого Престолу.

З доповідями і повідомленнями на з'їзді виступили голови таборових Братств: П.Білон (6-та Січова дивізія), В.Сукачів (2-га Волинська), П.Мельник (4-та Київська), А.Волкович (1-ша Запорізька), Ф.Сімакович (3-тя Залізна), М.Раїнський (Кулеметна), Н.Никитюк (Юнацька школа] та інші. Всього взяли участь у з'їзді 15 військових священиків – голів таборових церковних Братств [34. Оп.2, спр.139, арк.68-73; 123. С.18].

Слід відзначити, що військове духовенство провадило в таборах потужну виховну роботу. Зокрема, В.Сукачів, який до того ж обіймав посаду керівника культурно-освітнього відділу Волинської дивізії, доповідав, що у таборі “впроваджено у війську широку агітацію у напрямку національної свідомості”, зокрема організовано двомісячні курси українознавства, бібліотека, козацький і церковний хори, налагоджено видання листівок, військового співаника, портретів і біографій провідних діячів УНР та Діючої армії [40. Оп.3, спр.7, арк.12].

Саме на військових священиків міністр ісповідань І.Огієнко поклав завдання увічнення героїв визвольних змагань. У листі до протопресвітера П.Пашевського у липні 1921 р. він наголошував: “Три роки запеклої боротьбі за волю України дуже багато надзвичайно цікавих лицарських вчинків

окремих осіб, і частин. Багато лицарів віддали Україні все, що вони мали, і найбільше з них поклали життя своє за волю України. Імена лицарів не повинні забувати – їх треба зберегти в науку потомкам. От з-за чого дуже прошу Бас, Високоповажний Пане-отче, розпорядитися: 1. Щоби при кожній церкві вівся синодик всіх лицарів в боротьбі за волю України. 2. Щоб імена цих лицарів з коротким зазначенням лицарського вчинку на гарно розмальованих листах картону були розвішані на стінах храмів” [34. Оп.2, спр.133, арк.14,14 зв.]. Зауважимо, що загальний синодик вояків Армії УНР, які героїчно загинули у боротьбі за незалежність України, був виданий під редагуванням І.Огієнка 1921 р. в Тарнові окремою брошурою.

Від самого початку інтернування Армії УНР у Польщі, серед її вояків підтримувалася віра у повернення на Батьківщину, що визвольна боротьба за її волю не закінчилася а перервалася на деякий час. Саме у цьому напрямку роботи протоієрей В.Сукачів пропонував у листі до міністра І.Огієнка низку заходів. “Наш пастирський обов’язок, – писав він у квітні 1921 р., – налагодити знову цей зв’язок з батьківщиною. За часи походів на Україні, Служба Божа, промови військових капеланів мали велике враження на наших селян, а взагалі інституція військових панотців була живим авторитетним і зрозумілим для селян зв’язком між ними і Армією. Існування військових панотців підвищило в очах населення авторитет Армії і вселяло до неї довіру селян. Тому, на мій погляд, було б дуже приємно налагодити і тепер зв’язок нашого духовенства з селянами при допомозі відозв до населення, складених й релігійно-національній ідеї”[34. Оп.2, спр.110, арк.5].

Активну участь приймали капелани у підготовці державних і релігійних свят, діяльності освітніх закладів, насамперед шкіл, оскільки були членами культурно-освітніх відділів, а нерідко їх очолювали. [47. Оп.1, спр.5, арк.33-36]. Так, протоієрей В.Сукачів доповідав міністрові І.Огієнку, що при церкві Волинської дивізії у таборі Вадовиці 17 квітня 1921 р. відкрита школа для дітей старшин і новаків та призначено вчителя [34. Оп.2, спр.101, арк.53].

Капелан П.Білон заснував школу при своїй церкві в Олександрові Куявському, яку відвідали американська та англійська місії й надали матеріальну допомогу для придбання підручників. Слід відзначити, що о. П.Білон використовував приїзд до табору високих гостей на користь церкви. Зокрема, під час приїзду генералів М.Юнаківа, В.Сальського, міністра О.Саліковського запрошував до храму, доповідав про потреби. Зокрема, домігся приїзду відомого маляра П.Холодного з Калішу для остаточного оздоблення церкви. На храмовому святі св. Покрови запросив генералів О.Удовиченка та О.Загородського сприяти успішній діяльності культурно-освітнього відділу, зокрема видавничої справи [123. С.21-23].

Однією із складних проблем діяльності інституту військових священиків була підготовка кадрів панотців. У квітні 1921 р. міністр І.Огієнко у листі до протопресвітера П.Пащеського наголошував, що необхідно посилити увагу підготовці кадрів капеланів Армії УНР. “Він писав: “Коли Українська Армія повернеться в Україну і буде збільшуватися, панотців потрібно буде велика кількість”. Отже слід вже зараз готувати, висвячувати панотців, давати їм тимчасові парафії серед української еміграції. Зокрема, він пропонував підібрати богословів для навчання на філософських факультетах університетів у Белграді, Загребі, Оксфорду та Духовній академії в Софії [34. Оп.2, спр.101, арк.9-10, 45]. Тоді ж було відібрано з числа козаків вісім кандидатів для відправки за кордон.

Найефективнішим заходом для вирішення проблеми кадрів стало заснування пастирських курсів у таборі Каліш 15 листопада 1921 р. під проводом протопресвітера П.Пащевського. До його штату було зараховано чотирьох панотців, як викладачів. Термін навчання передбачався чотири місяці, кількість курсантів – 60. Короткий курс навчання визначався не лише ситуацією, а враховував ступінь підготовки курсантів. Чимало з них навчалися раніше в духовних семінаріях. Зокрема поручник 3-ї дивізії М.Бачинський закінчив два курси, хорунжий 2-ї дивізії М.Лещук – курс.

Хорунжі С.Черневський, М.Євчук, М.Колосник, І.Мельник закінчили учительські семінарії, а М.Євтушенко – два курси університету. Таким чином, вже в таборах були підготовлені до висвячення на священників близько трьох десятків випускників пастирських курсів, висвячення здійснював єпископ Кременецький Діонісій за представленням протопресвітера Армії УНР [34. Оп.2, спр.173, арк.15, 23, 88-89]. За проханням П.Пащевського ректори Львівської, Перемиської, Станіславської духовних семінарій взяли свого роду шефство над пастирськими курсами й суттєво допомогли підручниками та іншим книгами релігійного змісту.

Керівництво УНР, насамперед міністр І.Огієнко у своїх наказах і розпорядженнях постійного піклування про військових священників, діяльність таборових храмів. У листі до Військового міністра, у квітні 1921 р. він наголошував: “Добре поставлена церковна справа в армії має своє велике моральне і національне значення і може відігравати це своє значення лише в тому разі, коли церкви військові будуть у належній спосіб задоволені всім для них потрібним і необхідним”, відтак, він просив ужити “заходів, аби церкви військові та панотці були задоволені потрібним як в найкращий спосіб, щоб вони могли більш нормально проводити свою виховну і культурно-національну працю” [34. Оп. 2, спр.142, арк.23-24]. Одним із проявів піклування капеланами було надання їм належного правного і службового стану: вони були прирівняні до рангу підполковників з відповідним грошовим забезпеченням. Зокрема оклад протопресвітера П.Пащевського дорівнював ставці заступника міністра й дорівнював 36000 грн або 18000 марок. Оклад Дивізійного панотця дорівнював 14000 грн або 7200 марок [37. Оп.2, спр.478, арк.28].

Таким чином, створений у ході напруженої збройної боротьби Армії УНР інститут військових священників зіграв важливу роль у підтримці високого морально-бойового духу старшин і козаків. Цьому сприяло вдале доукомплектування військових частин капеланами з почуттями високої

національної свідомості, патріотизму, відданістю ідеям Церкви і своєму народові. Панотці П.Пашчевський, П.Білон, М.Маринич, В.Сукачів, А.Волкович та інші були не лише душпастирями для козацтва, але й прикладом мужності у ході бойових дій, несли у маси українства правду про боротьбу за народну справу. “Отець Микола Маринич, учасник Зимового походу, великий патріот, гарний промовець, – згадував о. П.Білон. – Під час нашої боротьби о. Маринич приймав участь в мобілізації війська. Не раз говорив натхненні промови до наших селян і вербував нових бійців до нашого війська”. Цей панотець 1921 р. був захоплений: і розстріляний більшовиками [123. С.5]. Велику роль відігравали капелани в особливих умовах – інтернування на території Польщі, коли перебування вояків армії було пов’язано з неймовірно важкими морально-політичними та побутовими умовами. Після ліквідації 1924 р. таборів і отримання статусу емігрантів, частина панотців виїхали на Волинь, де отримали парафії, або емігрували за межі Польщі, зокрема за океан. Усі вони продовжували діяльність на користь України.

РОЗДІЛ 4. ПОЛЬОВЕ ДУХОВЕНСТВО ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

4.1. Організація і структура Преподобництва Військового міністерства та його законодавчі акти

В результаті поразки блоку Центральних держав у Першій світовій війні та піднесення національно-визвольного руху, восени 1918 р. Австро-Угорська імперія розвалилася. На її уламках відновлювали незалежність Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія. 18-19 жовтня у Львові відбулася конституанта – представницьке зібрання українських послів парламенту і крайового сейму, єпископату, керівників політичних партій. Було обрано Українську Національну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем, яка мала утворити на західноукраїнських землях незалежну державу. У зв'язку із загрозою поляків захопити владу у краї, під керівництвом Центрального Військового Комітету у ніч на 1 листопада здійснено збройне повстання у Львові, в Галичині й Буковині, в результаті якого влада перейшла в руки українського народу.

У революційних подіях активну роль відіграло духовенство Греко-католицької церкви. “В Листопадовому Зриві 1918 р., блискучим вислідом якого було створення ЗОУНР, – відзначав о. Василь Лаба, – у рядах її творців – геройських українських старшин і стрільців, політичних діячів і світських громадян, найшовся теж український духовник. Він не міг стояти осторонь в ту вирішну хвилю, на яку підготовляв свій народ. Майже у всіх галицьких містах і містечках, знані з їхньої громадянської діяльності, духівники були учасниками перебирання в українські руки влади і членами створення місцевих українських урядів. Сміло можна сказати, що, у цей час історичної проби, наше духовенство збитою лавою стануло поруч світської інтелігенції й селянства під прапором власної державности й усіма можливими засобами

її розбудовувало. І однаково, як у Листопадові дні, незабутніми залишаться імена українських духівників, що у ті дні вірно і гідно сповнили свій народній обов'язок” [262. С. 310].

Безперечно, вирішальну роль у ставленні церкви до революційних подій відіграла позиція митрополита Андрея Шептицького. Він з єпископами Г.Хомишином і Й.Коциловським був учасником української конституанти, обраний членом Української Народної Ради. Відзначимо, що до Ради увійшли також єпископ Г.Хомишин, священники отці С.Височанський, Ю.Дзерович, І.Капустянський, С.Кархут, П.Карпінський, Е.Качмарський, С.Матковський, С.Метеля, С.Онишкевич, С.Петрушевич, О.Погорецький, О.Стефанович, І.Федевич, П.Філяс, ЧСВВ, М.Цегельський, Т.Чайковський, С.Юрик, І.Яворський [273. С. 83-88].

О. Іван Лебедович слушно зауважував, що “не лише у проводі нашої новозорганізованої держави стояли представники нашого найвищого духовенства, але теж і львину частину організування Листопадового Зриву на низах в дні 1-го листопада 1918 р. перевело українське греко-католицьке духовенство” (202. С. 306). Організаторами або учасниками революційного перевороту на Львівщині були: декан А.Долинський (Броди), О.М.Герасимович (Лешнев), О.Левицький (Олесько), декан Д.Лепкий (Старий Самбір), С.Онишкевич (Рудки), о. М.Мосора (Сколе), о. М.Боберський, о. А.Мельник, о. Ю.Татомир і о. Ф.Рябій (Самбірщина), декан І.Волосянський (Сокаль), о. І.Ясеницький і о. А.Калужняцький (Дрогобиччина) та інші. Не менш активну участь брали священники Тернопільщини і Станіславівщини, Буковини, Лемківщини, східних повітів Засяння [20. С. 307].

З перших днів існування Західно-Української Народної Республіки її збройним силам довелося вести напружену боротьбу проти агресії з боку Польщі, яку активно підтримували країни Антанти, особливо Франція. За цих умов молодій державі довелося спішно створювати власну армію.

Оскільки уряд і командування українськими військами знаходилися у Львові й були зайняті битвою з поляками за столицю, на периферії творилися окремі частини і загони практично стихійно, зусиллями місцевих старшин-українців. Безпосередню участь у створенні перших військових підрозділів молодій Галицькій армії брала Греко-католицька церква. Зокрема, протоігумен ЧСВВ ігумен Жовківський о. Платонід Філяс у зверненні до населення повіту закликав: “Всім стати кріпко і непохитно вокруг нашої Національної Ради, яка наш нарід заступає перед цілим світом, захищати свою землю від ворогів”. Священики Жовківщини організували урочисте запряження створених загонів і відправку їх на фронт [218. С. 113].

У ті листопадові дні добровольцями, польовими духовниками перших загонів стали чимало священиків. Одним з них був о. Теодор Чайківський з Яворова, який прийшов до новоствореного загону – групи поручника Івана Клея, а згодом став капеланом 6-ї Равської бригади. До бойової групи “Угнів” зголосився о. Михайло Твердохліб, парох з с. Вербиці біля Угнева. Капеланом групи отамана К.Гофмана став о. Іван Косонога, а групи “Лютовиська” о. Іван Колтонюк. До створення в складі військового міністерства Преподобництва, не маючи відповідних наказів, настанов, польові духовники, більшість яких мали досвід служби капеланами в австрійській армії, брали на озброєння її організацію. “В державі, яка щойно організувалася, – зауважував о. Василь Лаба, – в розгарі війни, у відрізанні від церковного центру – Львівського Митрополичого престолу, ініціативні і досвідчені духовники робили все те, що наказували хвиля й потреба” [262. С. 311]. Зокрема, так було на Миколаївщині, де уніатське духовенство відіграло чи не вирішальну роль у здійсненні Першолистопадового зриву та в процесі державного і військового будівництва у перші дні існування молодій українській державі. “За почуттями національної свідомості, – відзначали львівські історики М.Литвин і К.Науменко, – греко-католицькі священики Миколаївщини сприяли консолідації українського суспільства у воєнні роки, допомагали творити державні інституції, зокрема Галицьку

армію” [282. С. 218]. Особливу активність виявили священники о. Андрій Стадник (м. Миколаїв), о. Іван Продзевич (с. Веринь), о. Василь Телешевський (с. Велика Воля), о. Петро Луцький (с. Поляна), о. Роман Каратницький (с. Добряни) – згодом капелан 3-го корпусу УГА та інші. Не випадково після окупації Миколаївщини поляки вивезли у концтабори 20 священників повіту [7. С. 259-260].

Отже, з перших днів утворення військових формувань Галицької армії, якими стали окремі бойові групи у прифронтових місцевостях, а також самостійні загони або курені, сформовані за ініціативою українських старшин відпускників чи виздоровців. Окружні військові команди створені наказом військового міністерства ЗУНР до них прийшли добровільно, або були запрошені командантами десятки священників-патріотів, які й стали першими польовими духовниками. Багато інших добровільно обслуговували дислоковані у їхніх місцевостях фронтові частини та структури армійського запілля. У листопаді-грудня 1918 р. Начальна Команда Галицької армії розгорнула потужну працю в царині військово-патріотичного виховання й піднесення морально-бойового духу українських стрільців і старшин. [42. Оп.1, спр.4, арк. 1-3].

Уряд ЗУНР і військове міністерство на чолі з полковником Д.Вітовським усвідомлювало значимість духовної опіки вояків армії. Відтак, у процесі розгортання військового будівництва утворюється чітка структура служби польового духівництва Галицької армії. Її організаційна схема була визначена Держаним секретаріатом військових справ (ДСВС) 1 січня 1919 р. у спеціальному наказі полковника Д.Вітовського “Організація духівництва Українського Війська”, який був ініційований Преподобником ДСВС о. Миколою Їжаком і оприлюднений 4 лютого 1919 р. Зауважимо, що як і в інших галузях державотворчої роботи, у основу організації служби капеланів покладено зразки австрійської армії, оскільки досить значна частина священників проходила службу у цісарському війську й мала досвід війни.

Згідно наказу при військовому міністерстві (ДСВС) 1 січня 1919 р. утворено вищий орган польового духовенства Збройних сил Зарядче Преподобництво, на чолі якого став 34-літній священик уродженець Рогатинщини, недавній польовий духівник Легіону УСС о. Микола Їжак. Цей орган успадкував і прийняв на себе усі справи і функції Фельдвікаріату австрійської армії. У наказі зазначалося: “Всі духовники Українського Війська підлягають Зарядчому Преподобництву ДСВС, при боєвих формаціях посередно, в кошах і окружних лічницях безпосередно. Духівників військових покликує Зарядче Преподобництво. Тих, які не були резервними духовниками австрійської армії, предкладає до іменування Державному Секретаріатові Військових Справ. В цей самий спосіб може наступити і звільнення від військової служби, якщо Зарядче Преподобництво узнає особу духовника за невідповідну. Звільнення по причині хвороби духовника уділює Зарядче Преподобництво на підставі оречення висудної комісії. Перенесення духовників з боєвих формацій до кошій або лічниць, якщо воно не слідує із-за хвороби або нездатности до полевої служби, довершує Зарядче Преподобництво на внесення Полевого Преподобництва” [71. Ч. 6. – С. 6]. Водночас при Начальній Команді Галицької армії (НКГА) створено Польове Преподобництво на чолі з недавнім фельдкуратором і деканом австрійської армії 36-літнім о. Андрієм Калятою, який постійно знаходився зі своєю референтурою при Ставці армії в Ходорові. Преподобництво успадкувало функції Фельдсуперіату при Головній Команді австрійської армії. Йому підлягали безпосередньо всі польові духовники – капелани бойових частин і з’єднань від полку до корпусу, а на першому етапі військового будівництва – бойових груп та інших формувань. Отже саме Польове Преподобництво керувало діяльністю фронткових капеланів, тоді як капелани запілля: кошів і лічниць підлягали безпосередньо Зарядчому у Станіславові. До структур польового духівництва також входили утворені у складі штабів галицьких корпусів відповідні референтури, яким було підпорядковано відділи духівників бригад і полків. Вони обслуговували

стрілецькі курені, сотні, батареї та інші підрозділи фронтових частин [333. С. 60].

Подальші накази і розпорядження військового міністерства і Зарядчого Преподобництва, зокрема від 24 і 28 лютого, 1 березня, 22 квітня 1919 р., більш чітко і глибоко визначили компетенції і обов'язки всіх структур польового духівництва та безпосередньо капеланів. Прерогативою Зарядчого Преподобництва було загальне керівництво діяльністю служби військового духівництва, їх матеріальне забезпечення, дотримання правового статусу, вирішення кадрових проблем: прийом на службу і звільнення, переведення до інших частин, присвоєння звань, надання відпусток, термін яких перевищував два тижні та ін. Згідно наказу від 4 лютого 1919 р. йому безпосередньо підлягали Польове Преподобництво НКГА, служби духівництва Окружних військових команд, старшинських піхотних і артилерійських шкіл, кошів (запасних частин), вишколів і шпиталів, тобто усіх частин, закладів і установ запілля [71. Ч. 6. С. 6-7].

Преподобництво ДСВС з перших днів існування піклувалося про підготовку поповнення капеланів для майже 100-тисячної Галицької армії. Зауважимо, що за підрахунками о. І.Лебедовича, в її частинах служило 96 священників Греко-католицької церкви, з яких майже третина загинули. Відтак втрати українських капеланів вдесятеро перевищили втрати фельдкуратів австрійської армії в роки Першої світової війни у відсотку до завальної кількості [343. С. 320; 266. С. 81-86]. Вже 28 лютого 1919 р. заступник військового міністра отаман П.Бубела за представленням о. М.Їжака видав наказ командирам корпусів, бригад, полків та інших військових частин і закладів у якому зазначалося: “Всі богослови, в першій мірі укінчені, узнані при переглядах здібними до військової служби без оружжя, підлягають Зарядчому Преподобництву ДСВС. Окружні команди надішлють негайно спис відобраних до війська богословів... Укінчені богослови зголосяться 20 марта с.р. в Зарядче Преподобництво... в цілі одержання духовних свячень” [71. Ч. 7. С. 6]. Іншим розпорядженням

військового міністерства від 18 березня 1919 р. усім богословам, які служили вояками в частинах армії, у зв'язку з незавершенням навчання, надавалася відпустка до Станіслава для закінчення другого року курсу й можливості висв'ячення на капелана [57. Оп. 1, спр. 146, арк. 18].

З метою матеріального забезпечення виконання функціональних обов'язків польовими духовниками, у погодженні з ДСВС Преподобник о. М.Їжак видав 11 лютого 1919 р. наказ Окружним і повітовим військовим командам зібрати й переслати до Станіслава усі конфісковані у австрійських частин на терені Галичини й Буковини під час перевороту польові каплиці та інші церковні речі придатні до використання українськими капеланами. Водночас, вимагалася від усіх своїх служб доповіді про наявність польових каплиць у кожній частині та їх потреби [71. Ч. 6. С. 7]. Розпорядженням ДСВС від 22 квітня 1919 р. впроваджено взамін австрійського зразка новий однострій капелана: Духовники носять духовний жупан по коліна, в часі війни зі сукна полевой краски, в часи мира з чорного сукна, шапка, сподні і плащ так як у старшин. Відзнаки ступеня як у старшин з узглядненням сукна фіолетної краски” [22. С. 181].

Усі військові священники Галицької армії були урівняні в правах із старшинами, відповідно з ними забезпечувалися матеріально, користувалися певними привілеями. Було впроваджено два ступені найменувань: польовий духовник і преподобник, причому останній мав кілька рангів; їх іменування, як і військовиків, здійснювала Рада державних секретарів, тобто уряд, згідно спільних представлень військового міністра і Зарядчого Преподобника. Списки іменувань регулярно публікувалися у Вістнику ДСВС. Зокрема, лише у одному з Розпоряджень уряду за підписом його голови С.Голубовича від 1 березня 1919 р. іменовано Преподобником VII ранги о. Івана Озімкевича, Преподобником VIII ранги о. Дмитра Панасовича, духовника 2-го корпусу Галицької армії. Польовими духовниками галицьких бригад іменовані отці Осип Бала (1-ша Гірська), Володимир Галайчук (3-тя Бережанська), Іван Косонога (8-ма Самбірська),

Василь Опарівський (11-та Стрийська), Михайло Твердохліб (9-та Белзьке) та інші, всього 16 осіб [21. С. 322].

Серед широкого кола функціональних обов'язків польових духовників, командування армії та Преподобництва відзначали як одну з найбільш відповідальних ведення обліку полеглих вояків, організація їх поховань та влаштування стрілецьких цвинтарів. Особлива увага командирів і фронтових капеланів до цих ритуалів була успадкована від Легіону УСС. Впродовж світової війни традиція поховань полеглих за обов'язковою участю священика, військових підрозділів та стрілецького оркестру у присутності місцевих жителів навколишніх сіл неухильно дотримувалася. На кожній могилі ставили хрест з таблицями і написами, у місцях колективних поховань створювали військові цвинтарі, насипали кургани, увінчані стрілецькими хрестами. Слід додати, що вони збереглися донині на горі Маківці, у Львові, на Поділлі.

Порядок поховань і вшанувань полеглих регламентував, зокрема наказ отамана П.Бубели від 24 лютого 1919 р. “Духовникам і військовим командам”: “Вітчизна і ми мусимо сплатити свій довг – повинність супроти наших борців-героїв! – наголошував заступник військового міністра, і вимагав, – убитих, – оскільки відносини на фронті дозволять, хоронити на спеціальнім “Козацькім кладбищі, заложенім чи то в полі чи насільських та міських кладбищах, вибравши для цього найгарніще місце. Хоронити кожного убитого осібно. Могила мусить бути зазначена хрестом з таблицею, на котрій подано має бути ім'я і прізвище, місце, рік уродження і день смерті... Ні одна козацька могила не сміє залишатися без хреста і написі... Щоб духовники могли сповнити свою задачу, мусять всі команди помоч їм у всім, пам'ятаючи, що ми, всі живучі, зобов'язані сплатити наш довг супроти погибших товаришів наших, зв'язаних з нами нерозривною, непоборимою силою – любов'ю України” [71. Ч. 7. С. 5].

Наказ Преподобника о. М.Іжака від 4 лютого 1919 р. впроваджував порядок обліку полеглих вояків і покладав цей обов'язок на польових духовників військових частин та шпиталів. Насамперед, він наголошував: “Всі духовники Українського Війська мусять як найсовісніше вести метрики смерті упавших в бою вояків так галицьких як і наддніпрянських (у складі Галицької у той час діяли частини і підрозділи Наддніпрянської армії УНР – авт.), а також членів ворожої армії”. Метрики (посвідчення) про смерть вояки повинні були підтверджені двома свідками смерті, або похорон, а також лікарем частини. Капелани були повинні надсилати їх Польовому Преподобництву, яке представляло їх Преподобництву ДСВС. До метрик слід було додавати схему місця поховань та ім'я й прізвище священника, який брав участь у похованні. Преподобництво ДСВС надсилало свідчення про смерть родинам полеглих, вело загальний список безповоротних втрат [71. Ч. 6. С. 6].

Враховуючи вплив цих ритуалів і традицій на морально-психологічний стан стрілецтва, 13 квітня 1919 р. оприлюднено наказ НКГА за підписом головнокомандувача генерала М.Омеляновича–Павленка щодо порядку поховань в українському війську. На похоронах вояків, крім польового духовника, повинні були брати участь безпосередні командири, почесна варта – для старшин півсотня, а для стрільців – чота із зброєю для здійснення троекратного залпу в момент поховання. Наказ вимагав про загибель і місце поховання надсилати повідомлення родинам. Дані про них заносити також у місцеві церковні книги, які надійно зберігалися тривалий час. В армії впроваджено день 7 червня як поминальний день пам'яті всіх полеглих вояків держави, наказано влаштовувати у ці дні панахиди на військових цвинтарях та інші масові заходи [71.1919.13 квітня].

Преподобництво Державного секретаріату військових справ ЗУНР, а згодом Начальної Команди Галицької армії, капелани корпусів постійно дбали про укомплектування польовими духовниками, насамперед бойових формацій – стрілецьких бригад і полків, гарматних полків, а також

бригадних кошів і лічниць, оскільки саме вони постійно знаходилися в середовищі стрілецтва, мали величезний позитивний вплив на особовий склад армії. Досвід Галицької армії, без сумніву, має стати в нагоді при відродженні служби капеланства у Збройних силах незалежної України.

Щоб пересвідчитися в тому, як відповідально та гуманно ставилися до цих проблем командування і духовенство Галицької армії, варто порівняти стан роботи в Червоній армії часів Другої світової чи радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Згідно з останніми статистичними даними на початок XXI ст., тобто через 66 років після закінчення війни, щонайменше 500 тисяч радянських вояків, вважаються полеглими невідомо коли і де.

Отож і сьогодні, у місцях бойових дій знаходять безіменні останки радянських солдатів, сержантів і офіцерів. Для багатьох сотень тисяч родин залишилося невідомі місця поховань, хоча в книгах безповоротних втрат дивізій, які нині зберігаються в архіві, ці дані є. Але у свій час повідомлення родинам не надсилалися. Відзначимо, що загальна кількість втрат Червоної армії і флоту становила 6329600 осіб, а пропали безвісті 4559000. Такого ганебного відношення до своїх вояків не знала ні одна армія часів Другої світової війни [12. С. 329, 334].

Слід додати, що на відміну від сталінського керівництва, яке вважало своїх вояків, які потрапляли у полон, зрадниками батьківщини, й ігнорувало міжнародні конвенції у цій сфері, уряд ЗУНР 1 лютого 1919 р. на переговорах з польською делегацією у Львові підписали угоду про дотримання Женевської та Гаазької конвенцій про умови утримання полонених та інтернований вояків. Спеціальні пункти наголошували: “Раненим і хорим полоненим має бути запевнена належна опіка лікарська та релігійна по обряду ранених... Інтернованим треба забезпечити відповідну опіку лікарську та релігійну по їх обряду (підкр. авт.)” [71. Ч. 9. С. 7].

Таким чином, вже у перші місяці українсько-польської війни, у ході державного і військового будівництва за участю вищого керівництва держави, Збройних Сил та Греко-католицької церкви, зокрема митрополита А.Шептицького, єпископатів, була створена чітка система військового духівництва, підготовлено і видано низку законодавчих актів, які визначили обов'язки і компетенції його всіх структур, були створені всі передумови для плідного душпастирства капеланів усіх ланок у фронтових частинах і запіллі Галицької армії.

4.2. Польові духовники корпусів і бригад УГА у визвольних війнах 1919–1920 рр.

Визначною віхою в історії Галицької армії став січень 1919 р, коли в ході війни за короткий термін була здійснена докорінна її реорганізація, в результаті якої вона перетворилася, слушно відзначав український діаспорний історик і відомий видавець, колишній старшина Дмитро Микитюк, “в поважну, на європейський лад сформовану боєву силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців, з добре забезпеченим запіллям” [20. С. 83]. Позитивний вплив реорганізації армії на її боєздатність відзначав також визначний військовий історик полковник Осип Думін, який писав: “З початком 1919 р., завдяки начальникові штабу полковнику Є.Мишковському, УГА одержала остаточно одностайну організаційну систему, по якій перестроїлась вона на регулярну армію” [256. С. 74-75].

За новою схемою на базі бойових груп і окремих частин, які раніше підпорядковувалися зазвичай НКГА, що створювало великі труднощі в управлінні при наявності майже 300-кілометрового фронту, були сформовані три корпуси: 1-й на північному крилі фронту від Львова до Сокаля під командуванням полковника О.Микитки. Він увібрав у себе чотири бригади: 5-ту Сокальську, 6-ту Равську, 9-ту Белзьку і 10-ту Янівську; 2-й корпус

полковника М.Тарнавського у складі 1-ї бригади УСС, 2-ї Коломийської, 3-ї Бережанської і 4-ї Золочівської облягав Львів; на південному крилі від Львова до Турки фронт тримав 3-й корпус полковника Г.Коссака у складі 1-ї Гірської, 7-ї Львівської, 8-ї Самбірської та 11-ї Стрийської бригад [271. С. 159].

Відповідно з цими змінами більш чіткої структури набрала схема польового духівництва. Якщо структура Зарядчого Преподобництва змін майже не зазнала: йому залишалися підпорядковані Польове Преподобництво, Окружні військові команди, запасні частини, шпиталі та інші формації запілля, то Преподобництво при НКГА зазнало реорганізації. У його безпосередньому підпорядкуванні тепер були польові духовники корпусів (референти духівництва), їх очолили найбільш досвідчені, авторитетні священники. Капеланом 1-го корпусу призначено о. Петра Кашубу, а після його смерті – о. Якіма Фещака, ЧСВВ, 38-літнього уродженця Бучаччини, висвяченого 1907 р., відомого як редактора популярного релігійного журналу “Місіонер”, та жовківської повітової газети “Україна”, заснованої в дні Першолистопадового 1918 р. зриву в Галичині. З початком українсько-польської війни він став польовим духовником військової округи Жовква–Рава Руська–Сокаль. Часто перебував у бойових порядках стрілецтва, за що отримав найменування “Монах–Лицар” [266. С. 201-203]. Капеланом 3-го корпусу став 50-літній уродженець Самбірщини о. Михайло Юзв'як. Він закінчив гімназію, Духовну семінарію, теологічні студії Львівського університету. В роки Першої світової війни був фельдкуратором на італійському фронті. Отже мав поважний досвід душпастирської праці, до того ж був талановитим промовцем і організатором.

До кола обов'язків корпусного духівника відносилось керівництво, контроль і допомога діяльністю відділів духівництва стрілецьких бригад та частин корпусного підпорядкування: шпиталів, кошів (вишколів), допоміжних технічних військових частин. Вони готували представлення

щодо вирішення кадрових проблем, матеріального забезпечення польового духовенства. Звичайно в референтурі корпусного капелана служили ще 2-3 священика, на яких покладалися доручення здебільшого організаційного характеру, водночас вони були резервом для поповнення. Зокрема, у 1-му корпусі майже водночас у складі референтури польового духівництва перебували 1919 р. отці П.Кашуба, Я.Фещак, Г.Рибчак, О.Баранський [271. С. 148].

Преподобництво НКГА та капелани корпусів постійно дбали про укомплектування польовими духовниками, насамперед бойових формацій – стрілецьких бригад і полків, гарматних полків, а також бригадних кошів і лічниць, оскільки саме вони постійно знаходилися в середовищі стрілецтва, мали величезний позитивний вплив на особовий склад армії. Про особливий характер їх діяльності слушно наголошував Начальний Духовник УГА о. Василь Лаба: “В чужих арміях український польовий духовник окрім своїх званевих, службових обов’язків не мав змоги вести яку небудь народну роботу між українськими жовнірами... В рідній українській армії позиція польового духовника була куди інакша. Він найшовся в чисто українському середовищу... не чув на совісті тягару розздвоєння і знав, що ніхто його про те не посудить. Він втішався беззастережним довір’ям так команди, як і стрільців. Коли він закликав під прапор і до вірності прапорові, коли говорив, що краще в рідній землі голову зложити, чим на ній рабом жити, то його слово звучало так, як проповідуване ним Господа слово” ...Багато польових духовників УГА вкрилися славою справжніх героїв, що разом зі стрільцями стояли на самих передових боєвих позиціях, разом з ними запускалися на стежі, наражували себе однаково, як і стрільці. Багатьох, около 40, покрила рідна земля, за яку вони віддали своє життя” [20. С. 312].

У своїй повсякденній діяльності польові духівники УГА керувалися насамперед вказівками Преподобництва ДСВС, яке у свою чергу діяло у відповідності з розпорядженнями і пропозиціями митрополита Андрея

Шептицького та Папи Римського. Зокрема, Митрополита Консисторія вимагала від українських капеланів користуватися духовними правами, наданими на час війни Апостольським Престолом військовому духовенству. Слід відзначити, що взагалі всі законодавчі акти та ініціативи Преподобництва ДСВС, накази й розпорядження щодо організації та діяльності військового духовенства у Галицькій армії у своїй основі базувалися на постановах Риму і митрополита УГКЦ. Інколи вони мали конкретний характер і призначалися до певних заходів. Так, 24 лютого 1919 р. о. М.Їжак в спеціальному наказі усім капеланам армії наголошував, що у Великодній Сповіді всіх стрільців слід керуватися вказівками папи Римського від 4 вересня 1914 і 6 лютого 1915 р., які встановлювали її порядок для вояків, що йшли безпосередньо у бій. Преподобник нагадував, що “повновласти, дані св. Отцем для духовників усіх воюючих національностей – не держав, – існують аж до цілковитого закінчення війни” [71. Ч. 7. С. 5].

У своїх спогадах фронтовики, ветерани УГА завжди відзначали, яке велике враження на вояків справляли урочисті Богослужіння на фронті. Колишній поручник залоги прифронтового Сокаля на Львівщині згодом історик Степан Шах писав про Богослужіння на Великдень 1919 р.: “Ми влаштували перед церквою, при гарній погоді, військову параду під час обходу. При першому співі отця “Христос Воскрес” віддали обі сотні трикратну почесну сальву вистрілів, а з тисячної групи сокальських парафіян і наших бійців понеслась могутнім хором радісна воскресна пісня “Христос воскрес із мертвих” і була це найсвітліша хвиля з нашої служби при УГА” [266. С. 19].

Ієрархи Греко-католицької церкви, насамперед митрополит Андрей Шептицький та Станіславський єпископ Григорій Хомишин приділяли велику увагу діяльності польового духовенства українського війська, уживали заходів для консолідації визвольних сил ЗУНР. Свідченням цього

був з'їзд уніатського духовенства 7-8 травня 1919 р. у Станіславові (зауважимо, що Львів був вже окупований польськими військами). У ньому взяли участь понад 200 священників, капеланів, діячів церкви на чолі з єпископом Г.Хомишиним. Заслухавши доповідь і виступи більш як тридцяти делегатів, з'їзд прийняв ухвалу, в якій насамперед відзначив важливу роль галицького духовенства у становленні та розбудові молодого республіки, її Збройних Сил і закликав український народ згуртуватися разом з церквою для зміцнення державності на християнських засадах. У вітальній телеграмі воякам Галицької армії делегати наголошували: “Українське греко-католицьке духовенство шле щирий привіт і слова глибокої пошани для наших геройських військ, цілим серцем жертвує їм всі свої сили для допомоги і молить Всевишнього Бога о благословенні справедливого, святого діла, кріпкої сили і перемоги для визволення цілої дорогої Вітчизни від пихатих ворогів” [105. 1919. 11 травня].

Ефективна душпастирська праця капеланів Галицької армії визначалася також їх особистими якостями, високою національною свідомістю, патріотизмом і готовністю для самопожертви. Не випадково частка полеглих капеланів була досить значною. Майже третина їх загинули у ході бойових дій та страшної епідемії тифу восени 1919 і взимку 1920 рр., коли вони, незважаючи на велику небезпеку для власного життя, знаходилися поруч з важко та часто смертельно хворими стрільцями і старшинами. Про це свідчить огляд діяльності польових духовників галицьких бригад та інших частин армії.

У 1-му корпусі за час українсько-польської війни (листопад 1918–липень 1919), який мав чотири бригади, проходили службу як капелани бригад 12 священників. Відзначимо серед них польового духовника 5-ї Сокальської бригади о. Омеляна Баранського, про якого його фронтний побратим о. В.Пашковський писав: “Пригадую собі ту світлу постать Отця Баранського, котрий ділив гірку долю нашої УГАрмії. Він, добряга, с

правдивою посвятою помагав стрільцям, де лише міг. Від них заразився плямистим тифом і довгий час боровся зі смертю” [266. С. 92]. Він народився у священничій родині на Старосамбірщині, закінчив теологічні студії у Львові, а 1908 р. митрополит А.Шептицький висвятив його на священника. Деякий час перебував у США парохом української громади, повернувся на батьківщину й добровільно став у лави Галицької армії. (Після війни повернувся додому, привіз і здав польову каплицю бригади в Національний музей Львова, отримав парафію й деканат у Великих Мостах, помер 1929 р.).

Від першого дня утворення 6-ї Равської бригади її капеланом став о. Теодор Чайківський. “До найбільш відважних полевих духовників УГАрмії і активних священників, – відзначав о. Лебедович – належить о. Теодор Чайківський, польовий духовник 6-ї бригади 1-го корпусу УГА” [266. С. 203]. Він походив з повіту Рудки на Львівщині, отримав поважну освіту в Перемиській духовній семінарії, Львівському університеті, висвячений 1911 р. єпископом К.Чеховичем, служив катехитом у Яворові. Саме населення Яворівського повіту обрало його депутатом Української Національної Ради. Восени 1918 р. священник взяв активну участь у формуванні перших військових частин українського війська і зголосився капеланом бригади. Колишній старшина бригади Т.Наконечний у спогадах писав: “День і ніч працював о. Теодор Чайківський, займаючись дуже часто справами чисто військовими. День і ніч ходив до кожного стрільця зокрема, пояснюючи потребу боронити рідну хату. Ні на хвилину не врадувався різними неприємностями, а своїми гарячими, патріотичними проповідями ворушив душу. Всю свою силу і увесь труд, все знання і життя жертвував для ідеї, для котрої горіла його щира, високо-благородна душа. Ні свята, ні дня, ні хвилини не було вільної в о. Теодора Чайківського. Увесь час своєї служби в українській армії був на фронті –в окопах разом зі стрільцями, заохочуючи їх до витривалості. Не було в бригаді ні одного чоловіка, котрий не любив би його як батька і товариша, чи то в бою, чи в спокою, в біді чи серед достатків, в здоровю чи в хворобі” [266. С. 204]. Гарячий патріот України

загинув у бою з більшовицькою кіннотою 2 травня 1920 р. під Жмеринкою.

Першим польовим духовником 9-ї Белзької бригади був згадуваний о. Я.Фещак. По його відході до корпусу, посаду зайняв о. Михайло Твердохліб, якого замінив 35-літній уродженець Підгаєччини високоосвічений священник о. Остап Гайдукевич. Після війни він видав у Львові книгу спогадів із фронтового життя “Було колись”. Уявлення про діяльність капелана бригади у бою яскраво подає один із епізодів: “дві доби не спав, ноги неначе повіднімало. А сяду, то зараз засипляю... Не вспів голови приклонити, як дають знати, що на західному кінці села, там до останньої хати, принесли важко раненого. Немає ради! Спішу туди [126. С. 23]. Потужну допомогу йому надавав о. Іван Брикович, який у 44 роки під час відступу бригади з Гусятини зголосився до неї й не був зарахований у штати, поки його Службу Божу не відвідав командир корпусу О.Микитка. Невдовзі о. І.Брикович був іменований капеланом бригади офіційно.

Теплими словами згадувала 1955 р. колишня медсестра шпиталю 1-го корпусу, згодом жителька м. Буффало (США) Марія Янів польового священника 10-ї Янівської бригади о. Володимира Демчука. “Парох села Вигнанки біля Брюхович, гарно розумів справу священника в армії. Як лише прийшли відділи УГА до Вигнанки зайняти позиції до наступу на Львів, отець Демчук зараз же зголосився в команданта частини, щоб сповняти обов’язки Духовника при частині. Відтоді я бачила о. Душпастиря серед війська на найбільше висунених позиціях проти ворога. Наша частина мала перших убитих при наступі на двірець в Брюховичах. Ще донині чую слова о. Демчука на похороні, котрий відбувся під градом ворожих куль: “Ми не дамо прадідної землі, бо вона зрошена кров’ю наших синів”. Після того ще довго бачила я о. Духовного з хрестом в руках, все між стрільцями на фронті” [60. 1955. 6 жовтня].

Самовіддано працювали капелани польових шпиталів 1-го корпусу у Жовкві, Радехові, Кам'янці Струмиловій. Зокрема у Жовкві перебували отці Я.Фещук і С.Дякович, ЧСВВ, яких невдовзі замінив о. Порфірій Боднар, ЧСВВ, який зрештою ще не будучи капеланом обслуговував військові лічниці на Жовківській дільниці фронту. У своїх спогадах цей польовий духовник писав: “Фронт був недалеко – з початку в Жирівці, а відтак у Сваряві, віддаленій понад кілометр від Жовкви. Роботи було багато. З фронту, переважно ночами, привозили ранених. Я ходив день за днем по лічницях і сповідав наших хлопців...Заповнена була не тільки лічниця, але і деякі приватні доми”. Неодноразово капелану доводилося транспортувати поранених до шпиталю в Кам'янку Струмилову. Коли Жовкву зайняли польські війська генерала Галлера, у травні 1919 капелан потрапив у полон й кинуто хворого до львівських “Бригідок”, де вже перебувало 42 галицьких священика, серед них о. Андрій Ішак, капелан українського гарнізону у Львові. За проханням о. П.Боднара, йому дозволили опікуватися українцями військовополоненими і цивільними, які перебували в тюрмах Львова, а згодом – ув'язненими в різних концтаборах. Священик згадував, що лише за один об'їзд таборів військовополонених він висповідав близько тисячі осіб. А всього, згідно його записам, за період 1914–1920 рр. більше як 74 тисячі військових і цивільних [266. С. 94-100].

Не менш відповідально і зразково виконували свої функціональні обов'язки капелани 2-го галицького корпусу полковника Мирона Тарнавського. Слід зауважити, що командування корпусів бригад і полків, інших частин армії глибоко усвідомлювали, що діяльність військового духовенства позитивно впливає на моральний стан і боєздатність вояків. Відтак, вони з розумінням ставилися до діяльності капеланів, допомагали їм, створювали необхідні умови для душпастирської роботи. Одним з них був командир 2-го корпусу, виходець із священицької родини с. Барилів на Радехівщині, досвідчений фронтовик, який пройшов світову війну командиром сотні, куреня, полку, деякий час Легіону УСС.

Зразково була організована праця капеланів 1-ї бригади УСС отамана О.Букшованого, основу якої становили січовики українського легіону часів світової війни. У бригаді продовжував службу капеланом Вишколу, колишній духовник Легіону УСС о. Анатоль Базилевич. Польовим духовником бригади був о. Макарій Каровець, ЧСВВ, один із найбільш досвідчених в армії. Він був висвячений ще 1898 р., відомий в Галичині як релігійний і громадський діяч, залишив по собі значну творчу спадщину, зокрема 4 томи “Велика реформа ЧСВВ” (помер 1944 р. у Братиславі). На відміну від інших бригад, 1-а січова складалася з полків, кожний з них мав свого капелана. Зокрема ним у 1-му полку був о. Михайло Кравчук 28-літній священник з Калущини був висвячений митрополитом А.Шептицьким буквально напередодні українсько-польської війни у вересні 1918 р. Невдовзі після її початку зголосився до Польового Преподобника НКГА в Ходорові о. А.Каляти, який призначив молодого священника до 1-го полку січовиків сотника З.Носковського. Полк майже не виходив з боїв, брав участь у знаменитій Вовчухівській операції в лютому–березні 1919 р. Якраз тоді о. М.Кравчук прийшов на фронт. “До Великодних Свят я щодня, часто від рана до вечора, сповідав стрільців, що були розташовані в околиці Самбора”, – згадував він. Був з бійцями рядом під час драматичних боїв і відступу у травні, а також у наступальній Чортківській операції, в якій його полк неодноразово відзначався командуванням. Священик був у близьких відносинах з письменниками Мирославом Ірчаном (А.Баб’юк) та відомим стрілецьким поетом-пісенником Романом Купчинським, співпрацював з Пресовою Кватиною бригади [266. С. 144. № 145; С. 125-126]. У цій же бригаді капеланами служили о. І.Яворський і о. І.Лушпинський (бригадна лічниця). “Про польових духовників УГА можна говорити лише в суперлятивах, – слушно відзначав Лев Шанковський. – Це були справжні герої, вірні друзі своїх стрільців, які з’являлися всюди там, де треба було подати добре слово чи навіть особистий приклад. Стрільці любили своїх польових духовників і беззастережно вірили їм” [343. С. 320]. До таких

капеланів відносилися польові духовники о. Євген Гаврилун з 2-ї Коломийської бригади, колишній священик Львівської духовної семінарії, в якій, за висловом І.Лебедовича “належав до добрих і приємних товаришів, брав участь у житті читальні, а опісля був ідейним і добрим священиком. Тому не дивно, що був він урядах УГА. В початках був духовником 2-ї Колимийської бригади, а відтак за Збручем, у Вінни і призначений до Самбірської Полевої лікарні III Корпусу” [266. С. 106]. Саме таким був і духовник 3-ї Бережанської бригади о. Еміліян Ковч. 34-літній, висвячений 1911 р. священик у дні Листопадового зриву добровольцем прийшов до Бережанської військової команди й був призначений капеланом Кошу. З ним виїхав на фронт під Львів. Колишній старшина УГА підполковник Р.Долинський про діяльність його на фронті писав: “О.Ковч був повний енергії і сил. Не було кутка в Коші, де наш Духовник не появлявся б кілька разів на день, не було відтинку складного життя Коша, в якому наш Духовник не брав би відповідної для нього участі. Кожного ранку, відслуживши Божественну Літургію, о. Ковч поспішав до шпиталю, що був уже повний учасників боїв за Львів. Щодня можна було його бачити на полі вправ в канцелярії, магазинах, всюди він погоджував скарги окремих частин чи вояків, завжди знаходив час для вояків та полагодоти їх жалі – радше своїм авторитетом та здібністю, як правним регуляміном. Для тодішнього команданта Коша, отамана П.Бігуса, о. Ковч був чи не найкращим помічником у виховній праці “ [223. С. 17].

Варто відзначити, що на відміну від фельдкуратів австрійської армії і військових священиків російської, діяльність яких обмежувалася чисто релігійними справами, польові духовники Галицької армії втручалися у всі ділянки військової служби і побуту. Вони виявляли інтерес до матеріального забезпечення вояків, підтримували тісні зв'язки з місцевим населенням і, перш за все, своїми колишніми парафіями. Зокрема, призначений на посаду духовника Бережанської бригади, о. Ковч перед Великоднем 1919 р. зібрав у Бережанах подарунки для вояків і з групою делегатів із міста привіз на фронт

під Львів, причому із Свяченим прибув на передній край, де потрапив під шалений обстріл поляків. Він пройшов через всю війну, перебув польський концтабір, а в роки німецької окупації 1943 р. був заарештований гестапівцями за переховування євреїв. Загинув у Майданеку 1944 р. Духовниками 4-ї Золочівської бригади були о. Іван Лучинський, висвячений 1916 р. і о. Микола Хмільвоський (1907), які пройшли з бригадою усі бої 1919–1920 рр., після війни мали парафії в Галичині, о. І. Лучинський згодом став настоятелем Духовної семінарії у Львові, розстріляний енкаведистами 1945 р., О. Хмільвоський в часи ліквідації УГКЦ був засланий 1945 р. в Сибір.

Досвідчені польові духівники складали референтуру 3-го корпусу Галицької армії – отці Василь Пелех, Михайло Юзьвяк та І. Орловський. “До визначних постатей посеред польових духовників УГА, – писав о. І. Лебедович, – що не сходили зі свого посту, а видержали на ньому до кінця, за що переплатили своїм здоров’ям, а деякі й життям, належить о. Василь Пелех, польовий духовник австрійської армії і УГА”. З початку світової війни він був фельдкуратором 89-го Городоцького полку піхоти на російському фронті, 1916 р. потрапив у полон, таємно від російських комендантів табору в Дарниці здійснював духовну опіку українцям греко-католицького обряду. Згодом втік з полону й зголосився до Галицької армії. Духовнику корпусу о. Михайлові Юзьвяку було 50 років. До світової війни був катехитом учительної семінарії у Самборі. Згодом – фельдкуратором полку на італійському фронті. Разом зі своїм сином студентом теології університету наприкінці 1918 р. добровільно вступив до Галицької армії польовим духовником шпиталю у Самборі, а після створення 3-го корпусу переведений до його штабу [266. С. 187-189, 207-208].

З усіх бригад армії найбільше польових духовників було зосереджено у 7-й Львівській бригаді отамана Альфреда Бізанца, оскільки вона складалася із полків. У ній проходили службу капеланами отці Іван Баричко, Володимир

Галайчук, Володимир Ганицький, Теофіль Гординський, Микола Романюк і Василь Чернецький. Своєю відданістю Церкві, Українській державі вони надихали вояків армії на мужність і героїзм та самопожертви у боротьбі за волю свого народу. “О.Баричко був добрим парохом і щирим українським патріотом, – писав про щирецького священника старшина УГА П.Дуфанець. – На початку війни з поляками вступив, як капелян, до 7-ї Стрийської Бригади, яку відтак переіменували на Львівську”. Він згадував, як на Великий Четвер і Великдень капелян бригади часом під обстрілом, на передових позиціях в районі Щирця на Львівщині здійснював Службу Божу [266. С. 91].

Парох підльвівського Рудно о. В.Ганицький мав 50 років, коли став капеляном бригади. В Галичині був відомий як громадський діяч, організаторів осередків “Сокіл”, “Січі”, “Просвіти”, “Сільський Господар”, у 1906–1914 рр. був душпастиром українських заробітчан в Німеччині. Під час світової війни очолював деканат при 10-му австрійському корпусі, а вже з листопада 1918 р. в Галицькій армії був капеляном бойової групи, згодом – бригади. Таким же досвідченим священником був і о. В.Чернецький – перший польовий духовник бригади. Він народився 1867, висвячений 1891 р. Був катехитом у Городку на Львівщині. Наприкінці листопада 1918 р. прибув у штаб групи “Щирець” і був зарахований її капеляном. “Квартири не домагався, – згадував тодішній командир групи підполковник К.Слюсарчук. – Присівся на першу підводу, що від’їздила на фронт...і тільки ми його бачили. Бачили його лиш фронтовики. Бачили його бродячого впоздвж боєвої лінії на найдалше висунених позиціях. Найсвятіші Дари, санітарна поміч, стягання ранених під ворожими вогнем, копання ям Героям... Так до 16-го травня 1919 року” [266. С. 207]. За п’ятдесят було й полковому капеляну бригади, колишньому пароху Керниці під Львовом, а в роки війни таборів інтернованих українців у Талергофі і Гмінді, о. Миколі Романюку, який був між іншим, шкільним приятелем командира 2-го корпусу генерала М.Гарнавського. Він ділив зі стрільцями всі прикрощі воєнного часу, рятував

їх в період жахливої епідемії тифу, заразився і помер в листопаді 1919 р. в Немирові на Вінниччині. Польовими духовниками 8-ї Самбірської бригади були по черзі отці Іван Косонога, Теодор Чайковський та Михайло Юзв'як.

Духовником 11-ї Стрийської бригади був о. Василь Опарівський, який зголосився до УГА з перших днів українсько-польської війни й зарахований капеланом бойової групи “Хирів”. Взимку 1918–1919 р. її курені вели кровопролитні бої на південному крилі польсько-українського фронту. Капелан зарекомендував себе як палкий патріот батьківщини, був прикладом мужності для стрільців і старшин. В період реорганізації армії він очолив відділ духівництва бригади. Колишній приятель о. В.Опарівського В.Бучацький, який добре знав його особисто, зазначав, що “на посаді капелана бригади” о. Опарівський з посвятою, не раз підчас граду ворожих куль, вірцево сповнив свої обов’язки. Здобув собі любов і признання стрільців і старшин” [69. 1959. 29 листопада]. Капелан трагічно загинув на фронті у червні 1919 р. і його замінив о. Теофіль Гайдукевич. Зазначимо, що дочка о. В.Опарівського Наталія стала пізніше дружиною провідника ОУН Степана Бандери.

У складі 3-го корпусу була також 1-а Гірська бригада, яка тримала фронт на південному відтинку в районі Старий-Самбір-Турка і під час генерального наступу польських військ у травні 1919 р. була змушена відступити до Чехословаччини, де була інтернована і дислокувалася в Німецькому Яблонному, згодом Йозефів-Ліберці. Її капеланом був колишній фельдкурат австрійської армії часів Першої світової війни о. Михайло Кушакевич. “Як польовий духовник УГА, піддержував стрілецтво в душі, а службу в рядах українського війська уважав для себе за велику честь, говорячи, що та найкраще служити Богові й Україні”, – зазначав о. І.Лебедович [266. С. 156]. Деякий час в бригаді перебували капелани отці Й.Бала і Л.Вань, причому останній відійшов з бригадою до Чехословаччини. З перших днів перебування за межами батьківщини в бригаді було

організоване повноцінне релігійне життя. Урочисто відзначалися свята, регулярно проводилися Богослуження у облаштованому храмі. В них брали участь жителі містечка [116. 1921. Ч. 5. С. 16-17].

Нелегку ношу несли на плечах капелани військових шпиталів Галицької армії отці В.Гинилевич, Т.Горникевич, А.Їщак, І.Яворський, І.Лебедович, А.Баядера, М.Кривуцький, М.Яросевич, О.Баранський, П.Бондар, І.Горняткевич та інші. Чи не найстаршим і найбільш досвідченим з них був о. Володимир Гинилевич 1863 р. народження, висвячений у Львові 1888 р. До українсько-польської війни він був парохом на Перемищині, активним діячем “Просвіти”, “Січі” (з його парафії Тисова до Легіону УСС у серпні 1914 р. зголосилося десять добровольців). Восени 1918 р. 55-літній священик з чотирма синами вступив до Галицької армії. Як згадував його син Ярослав, “на заувагу, що війна приносить багато невигод і небезпек, які в тому віці не так легко переносити – він заявив: “Там, де мій народ і мої чотири сини, там і я” і не дався відмовити від своєї постанови”. Коли ж УГА відступала за Збруч, єпископ станіславівський Г.Хомишин пропонував о. Володимиру залишитися у складі єпархії, він знову відмовився. Будучи капеланом 2-ї запасної Стрийської лічниці в. В.Гинилевич заразився тифом і помер у грудні 1919 р. за Збручем. “Відійшов у вічність священик-воjak, що цілий час свого життя стояв як фронтовик на стійці оборони свого краю рідного народу і на ній залишився аж до смерти”, – заключав Ярослав Гинилевич [266.С. 122].

Навіть неповний, за обмеженого обсягу праці, огляд і аналіз структури польового духівництва і діяльності капеланів корпусів бригад та інших частин Галицької армії свідчить про потужний внесок капеланів – священицтва Греко-католицької церкви у визвольну боротьбу українського народу за незалежність молодого держави ЗУНР у ході українсько-польської війни 1918–1919 рр.

У середині травня 1919 р. польські війська, посилені прибувшою із Франції 60-тисячною армією генерала Й.Галлера, завдали могутнього удару по усьому 300-кілометровому фронту і змусили УГА відступити до Збруча. Однак, зібравшись із силами, її командування відповіло блискучою наступальною Чортківською операцією. У її ході впродовж 8-28 червня поляки були відкинуті майже до Львова. Але прибулий на фронт із підкріпленнями маршал Ю.Пілуєвський, який особисто очолив польські війська Галицького фронту, зумів завдати контрудару галичанам, що залишилися без боєприпасів і набоїв. Отже полякам вдалося відтиснути українські війська до Збруча, які після переговорів уряду ЗУНР із Головним Отаманом С.Петлюрою, у середині липня 1919 р. відступили за кордон в район Кам'янця-Подільського і з'єдналися з Дієвою армією УНР. У ті дні більшовицькі війська, окупувавши майже всю Україну, затиснули армію С.Петлюри на клаптику території до Дністра і Збруча, де вона опинилася на грані катастрофи. Її врятував прихід 45-тисячної загартованої військової Галицької армії. Розпочалася нова сторінка в історії УГА, яка увібрала у себе героїчну боротьбу проти більшовицьких і денікінських армій, страшну епідемію тифу, намагання врятуватися шляхом угод з командуванням білої та червоної армій та її трагічну загибель у квітні 1920 р. Польове духовенство армії розділило долю її бійців і командирів на всіх етапах визвольних змагань у Наддніпрянщині намагалося підтримувати їх морально-бойовий дух та полегшити страждання.

Після переходу за Збруч і об'єднання з Дієвою армією УНР попередня структура військового духівництва в УГА збереглася недоторканою. Начальний капелан армії о. Микола Їжак постійно наголошував корпусним духовникам оо. П.Кашубі, М.Юзв'яку, Я.Фещуку та І.Орловському, а також капеланам бригад, полків, інших частин в нових умовах продовжувати виконання усталених функціональних обов'язків. Водночас, слід було врахувати, що особовий склад Армії УНР та місцеве населення дотримувалося православної віри. Відтак, слід було встановлювати дружні

зв'язки насамперед з православним духівництвом. Зауважимо, що на той час у Армії УНР не було створено корпусу військового духівництва, хоча в деяких частинах діяли, головним чином колишні військові священики царської армії.

Значну допомогу надавали капеланам УГА цивільні священики, які разом із армією під загрозою переслідувань польської влади або прагнучи поділити свою долю з українським військом з патріотичних почуттів, відійшли за Збруч. Як згадував один із найближчих помічників президента Є.Петрушевича о. Йосафат Жан, ЧСВВ, який прибув до Галичини з Канади добровольцем вступив капеланом УГА. “Разом з нашим військом приїхало багато світських священиків (около 200). Майже всі були без засобів до життя. Генерал Курманович (начальник штабу УГА, згодом об'єднаних армій – авт.) на мою просьбу... старався в Головного Отамана Петлюри, щоб примостити наших священиків учителями в поодиноких селах... Генерал Тарнавський (тодішній командувач УГА) змилосердився над нашими нещасними священиками та приказав по змозі приймати їх на які-небудь посади при армії” [266. С. 134]. Додамо, що для відступу за Збруч у них були вагомими підстави: після окупації Галичини поляки арештували й ув'язнили в тюрми або запроторили в табори у Львівській єпархії 290 парохів, сотрудників чи катехитів. У Станіславівській єпархії було піддано репресіям 81 служителів церкви, з них двох замордовано. Крім того, 44 монахів Чину св. Василя Великого [7. С. 259-264; 266. С. 237-242].

При переході через Збруч на землі Наддніпрянської України, уряд ЗУНР і командування УГА враховувало відмінності менталітету місцевого населення, яке майже три століття знаходилося у складі Російської імперії, піддавалося впливу чужої ідеології, національній дискримінації, було у лоні Російської православної церкви. Відтак уживалися необхідні заходи для встановлення дружніх відносин між вояками Галицької армії та жителями краю. Значну роль повинні були відігравати польові духовники військових частин, про що наголошувало Преподобництво ДСВС, а також Начальний

духовник НКГА о. А.Калята з перших днів перебування за Збручем. До цього спонукала прикра ситуація, коли частини Галицької армії, за свідченням “Денника НКГА” часом зустрічали “прямо вороже і провокуюче становище пограничного населення. В II-тім і III-тім Корпусах трапилося, що населення стріляло на поодиноких стрільців, збираючих на полі пашу для коней” [2. С. 16]. Зауважмо, що зовсім недавно впродовж чотирьох років українців розділяв фронт світової війни й вони билися у протистоянні під чужими прапорами.

Для вирішення проблеми галицькі капелани насамперед намагалися зав'язати дружні відносини з місцевими священиками, часто домовлялися про проведення Служби Божої у їх храмах. Зокрема, польові духовники 1-ї бригади УСС о. М.Карівець та о. М.Кравчук вже за кілька днів після відступу за Збруч в районі Кам'янця-Подільського організували Службу Божу для січовиків у православній церкві за угодою з місцевим священиком. Місцеві жителі з великим інтересом спостерігали за службою, яку правили капелани українською мовою та ще й у супроводі гарного стрілецького хору [266. С. 145]. Польовий духовник 11-ї Стрийської бригади о. О.Гайдукевич, який лишив по собі змістовну книгу спогадів свідчив, що населення Наддніпрянщини досить позитивно реагувало на діяльність капеланів іншої конфесії. “По Богослуженнях, – згадував він випадок, який стався в містечку Горячівка на Поділлі, – входить дижурний до кімнати і заявляє, що “до Отця прийшло кільках тутешніх селян за ділом”. Кажу просити їх до середини. Ввійшо сімох господарів. Церковний староста здоровить з празником і каже: “А ми до вас, батюшка, з проханням. У нас, як знаєте, бандити вбили батюшку і тепер нікому служити. Без батюшки якось годі так бути. От ми прохаємо щоб ви в нас остали на парохії. Хороше служите, по нашому, значить, по-українські...” З подібними пропозиціями стрічалось більше наших польових духовників на східно-українських землях” [266. С. 119].

Між тим, російські православні ієрархи застерігали духовенство і вірних від контактів з греко-католиками. Кам'янецький єпископ Пімен

надіслав священникам спеціальне послання, яким вимагав не вступати у контакти з греко-католицькими капеланами Галицької армії, не дозволяв надавати їм православні храми для проведення релігійних відправ. Особливо попереджав про недопустимість стосунків з Василіянами, яких щоправда в УГА було лише кілька [237. С. 126]. Проте, завдяки наполегливій праці польового духовенства стосунки з місцевим населенням і православним духовенством міцніли й скоро переросли у дружні. “В одному з облизьких сіл, де були заквартировані частини Бригади, – писав І.Лебедович про діяльність капелана 11-ї Стрийської о. О.Гайдукевича, – відправив Воскресну Утреню і співану Службу Божу, а в самім Лучинчику читану Службу Божу. Відправам приглядалося місцеве населення враз із священником, і зі сльозами в очах ловило кожне слово проповіді” [266. С. 120].

Про подібну подію писав о. М.Каровець, який служив Службу Божу у православному храмі за участю місцевих жителів і священника: “В цей день випала перша річниця нашої державності... Я відправив Службу Божу для Бригади. Співав хор старшин... Я мав проповідь, відтак був парастас за померших Стрільців Бригади. По Богослуженні була ще промова хорунжого Баб’юка (письменник М.Ірчан авт.). Зачав на релігійну тему. Промова була гарна, саме тому, що на мотив релігійний. Православний священник був на моїй Службі Божій” [237. С. 126].

В результаті спілкування з галицькими капеланами та під впливом їх національної свідомості й самовідданості українській справі, деякі місцеві священники переймалися ідеями екуменізму. Так, настоятель православного собору у Вінниці у розмові з о. О.Гайдукевичем заявляв, що “православна Церква, у тих обставинах, які назрівають, (йшлося про зайняття об’єднаними українськими арміями Києва у серпні 1919 р. й відновлення влади УНР на всіх етнічних землях), не вдержиться. Одиноке спасіння – це злука обох українських Церков, православної та уніятської. Пора вже нам покінчити цей роздор та з’єднатись не тільки національно, але й релігійно.” На це польовий

духовник слушно зауважував, що “коли між православним духовенством буде більше одиниць з такими переконаннями, то в недалекій майбутності прийде час, коли з’єднаний національно і релігійно нарід, під проводом Великого нашого Владики (митрополита А.Шептицького – авт.), зуміє зайняти належне місце в світі” [126. С. 119].

На жаль, сподівання галицького капелана не справдилися й сьогодні у незалежній соборній Україні. Більше того, розкол між православною і греко-католицькою конфесіями доповнює відсутність єдності у самій православній, яка нині розколена на три самодостатні одиниці: Київського, Московського патріархату та Автокефальну. Ідеї екуменізму, які проповідував митрополит УГКЦ Андрей Шептицький, залишаються лише темою дискусій.

Чи не найбільш яскраво проявилася відданість польового духовенства УГА Церкві і народу у трагічні часи масової епідемії тифу, яка восени 1919 – взимку 1920 рр. переполовинила особовий склад армії й завдала їй втрат, які набагато разів перевищували бойові. У листопаді 1919 р. близько 15 тисяч стрільців і старшин армії були охоплені епідемією. УГА повністю втратила боєздатність, що змусило її командувача генерала М.Тарнавського, згодом О.Микитку заключити перемир’я з командуванням Одеської групи денікінського генерала Шіллінга. Це був єдиний вихід зберегти залишки армії, які зберегли автономію, свою організацію, зокрема інститут польових духовників [190. С. 165-166].

Ситуація була катастрофічною. Наспих облаштовані польові шпиталі, розкидані по усьому півдні Правобережжя, були переповнені важко хворими. 30 листопада НКГА доповідало: “Стан хорих Галицької Армії в самому етапі представляється так: Проскурів (нині Хмельницький) – 1600, Деражня – 500, Тульчин – 1200, Дунаївці – 200, Жванчик – 100, Крушанівка-Грушка – 200, Нова Ушиця – 100, Глібів – 150, Могилів – 400, Лучинець – 300, Єлтушково – 200, Манківці – 150, Летичів – 500, Жмеринка – 500, Бар – 2500, понадто в менших місцевостях по 50 до 100 хорих” [2.С.131]. У звіті відсутні дані,

зокрема про Вінницю, де знаходилося близько 3000 хворих. Невистачало лікарів, медикаментів, харчів. Смертність набрала жахливих масштабів.

За цих умов, Преподобництва ДСВС і НКГА скерувало майже всіх капеланів, а також галицьких парохів із резерву на працю у військові лічниці. Зауважимо, що ієрархи теж майже безперервно знаходилися біля хворих. У ті дні заразився й помер у грудні 1919 р. Преподобник о. М.Їжак. Як згадував пізніше о. Йосафат Жан, ЧСВВ, ще влітку він звернувся до митрополита А.Шептицького з проханням призначити своїм Генеральним Вікарієм при війську о. Василя Лабу. Митрополит задовільний прохання. А у грудні о. В.Лаба очолив Преподобництво НКГА.

Про свою працю в шпиталях м. Могилева о. М.Кривуцький, ЧСВВ, розповідав: “Шпиталі містились в літніх дерев’яних бараках... Сповідати хворих почав від бараків I і II полків, опісля перейшов до бараків III і IV полків. Мій порядок був звичайно такий: рано в каплиці Служба Божа, відтак снідання, а опісля я йшов до шпиталю і причащав вояків, висповіданих попереднього дня. По скінченні св. Причастя я сповідав в наступному бараці хворих вояків, зразу лише галичан, а опісля й місцевих, бо просили... Люди по цих військових шпиталях вмирили дуже численно, бо був великий брак лікарів, санітетів, і лікарств” [266. С. 149].

Майже всю службу польовим духовником в УГА провів у шпиталях о. Іван Лебедович. Йому було всього 28, але він вже закінчив перемиську гімназію, Духовну семінарію, був діячем “Січі”, висвячений 1915 р. єпископом Г.Хомишином перебув фельдкуратором 77-го полку піхоти на італійському фронті та італійський полон. Майже із початку українсько-польської війни був польовим духовником 1-го галицького корпусу, який восени 1919 р. дислокувався у Вінниці. “Хворі на тиф, в гарячці, стрільці і старшини Української Галицької Армії приїздили до шпиталю зі запаленнями легенів, або перестудами. Я обходив кожного дня усі кімнати відвідував хворих, уділяв св. Тайни та потішав... Кожного дня вмирало на тиф кілька, а

той й кільканадцять стрільців і старшин. Я зажадав від команди шпиталю, щоб технічна частина приготувляла домовину для кожного померлого і заявив, що не буду відправляти похорону, доки це не буде виконане, бо стрілець заслужив собі бодай на домовину... Ми заняли одну частину католицького кладовища в Вінниці і там хоронили наших старшин і стрільців. Перший старшинський похорон у Вінниці з шпиталю 1-го Корпусу був о. Володимира Галицького (капелан 7-ї бригади – авт.), що помер 31 жовтня 1919 р. У тому шпиталі помер також о. Петро Кашуба (духовник корпусу – авт.) дня 6 грудня 1919 р.” [266. С. 170].

Теплими словами згадував капелана 6-ї Равської бригади тих днів о. Т.Чайківського колишній старшина Т.Наконечний: “Цілоденні походи, недоспані ночі, жар, курява і голод, виснажили стрілецьтво до краю. Кожний бажав відпочити, бо думав, що треба скріпити свої сили до нових боїв. Та не відпочивав наш духовник. Де найбільший гурток стрільців, там він приходить, сідає, виймає тютюн (сам не куриє) і частує стрільців. Звільна починає розмову і зачаровує змучене у край стрілецьтво своєю батьківською розрадою. Вони щасливі і він з ними. Шляхотна душа Духовника відчувала і розуміла душевні переживання і муки українського стрілецьтва та його палкі пориви до волі, до сонця” [122. С. 205]. Душпастир стрільців загинув у бою з більшовицькою кіннотою у травні 1920 р.

Попри важкі обставини на фронті, капелани вважали за необхідне спільно з командуванням УГА організувати урочисті відзначення Різдва, Йордана та інших релігійних свят. Зокрема, Начальний духовник о. В.Лаба ініціював вихід спеціального наказу командувача армії генерала О.Микитки з нагоди Різдва. У ньому зазначалося: “Далеко від рідної хати, здалека від тих, хто очи виплакали, очікуючи з тугою повороту своїх батьків, синів, серед байдужого окуруження, нищена хоробами і смертністю, святкує геройська Українська Галицька Армія цегорічне Різдво. Склонюючи голову перед памятею героїв, упавших в бою за народну справу, і згадуючи з глибоким жалем тих, що, не діждавшись щасливого кінця тяжкої боротьби, лягли

спочити сном на широких полях України – Начальна Команда Української Галицької Армії шле з нагоди Різдвяних Свят всім старшинам і стрільцям сердечні бажання. Нехай це будуть останні сумні свята. Дай нам Боже щасливо пережити всі проби безжалісно судьби і вернути як побідники до рідної хати, та святкувати найблищі свята в крузі наших родин” [2. С. 162]. Згідно з розпорядженням о. В.Лаби у всіх частинах і шпиталях були проведені Богослужіння, за участю капеланів організоване відзначення одного з найбільших релігійних свят.

Колишній командир гарматного полку 10-ї Янівської бригади отаман В.Галан згадував, як гарматчики відзначали свято Йордана 1920 р. в м. Чечельнику. Службу Богу правив корпусний капелан о. І.Лебедович. На ній були присутніми крім галицьких вояків численні місцеві жителі, які, за його висловом “ставилися до нас прихильно, а після водохрещя та гарматного салюту – з великою повагою” [187. С. 125-126].

На початку лютого 1920 р., в ситуації коли війська 12-ї та 14-ї радянських армій завдали денікінцям на півдні України поразки і дивізії генерала Шіллінга відкотилися до Одеси, Галицька армія внаслідок катастрофічного стану рухатися не могла і її нове командування змушене було піти на угоду з червоними. Умови в цілому були пристійними: вона зберігала свою структуру, отримувала медичну допомогу й повинна була використовуватися виключно на польському фронті. Армія отримала більш як двомісячний перепочинок, її хворі вояки здебільшого вивезені до шпиталів Одеси, де отримали кваліфіковане лікування. Невдовзі були здійснені зміни командування армії та реорганізація, в результаті якої із залишків корпусів формувалися повнокровні три бригади.

Відзначимо, що на всіх посадах від командира чоти до командира бригади і Начальної Команди, армійських частин і запільних формацій залишалися галицькі старшини. Командармом ЧУГА призначено теж галичанина, який пройшов російський полон, Василя Порайка. Згідно

системи в Червоній армії були впроваджені політкомісари частин, зрештою теж галичани, які під час перебування у полоні стали комуністами.

Командування радянської 12-ї армії, до складу якої увійшла ЧУГА, особливо її політичний провід на чолі з В.Затонським намагалися негайно ліквідувати інститут польових духовників. У зв'язку з реорганізацією армії були розпущені, насамперед Преподобництва ДСВС і НКГА, а також референтури корпусів. У цій ситуації польові духовники цих структур залишилися без посад. Але з війська ніхто не пішов. У ті дні духовник 1-го корпусу о. І.Лебедович зібрав нараду галицьких капеланів, на якій було прийняте одностайне рішення: “Наших стрільців і старшин в ніяких обставинах ми не лишимо. Разом з ними ми вийшли з дому і з ними останемо аж до кінця” [333. С. 173]. Духовники корпусної та армійської ланки перемістилися у бригади й полки. Зокрема, о. І.Лебедович став духовником 5-ї Сокальської бригади, а невдовзі – Окремого кінного полку полковника М.Аркаса. Тоді ж духовник 3-го корпусу о. М.Юзв'язк перейшов до 8-ї Самбірської бригади.

Враховуючи суцільну релігійність особового складу Галицької армії та у прагненні втримати на нею потужний вплив, нове командування на чолі з В.Порайком змушено було діяти у сфері релігійної політики обережно. Його наказом від 3 березня 1920 р. в ЧУГА були скасовані військові звання, національні відзнаки: жовтоблакитний прапор, тризуб на кашкетах та інше. Щодо капеланів наказано перевести їх на посади вчителів [2. С. 225]. Воно не заперечувало факту, що майже всі капелани залишалися на місці під найменуваннями “учителя моралі”, або у якості вчителів для неграмотних вояків й по-суті продовжували виконувати свої функціональні обов'язки, хоча за наказом командувача В.Порайка від 25 березня 1920 р. всі польові духовники мали відійти до Бірзули [2. С. 235]. Стрільці і старшини майже без перепон відвідували Службу Божу, місцеві храми, де часто службу проводили галицькі капелани. Святочне пройшов, зокрема, Великдень 1920 р. “На Великдень прибули ми у велике село Багринівці, – згадував

о. І.Лебедович, – По середині села велика площа, а на ній гарна мурована церква. Я пішов до місцевого священика і попросив дозволити відправити в церкві співану Службу Божу. “Служіть і для моїх і своїх” – сказав місцевий священик. Зібрався хор зі старшин. В 10-й рано почалася Богослужба. Прийшли стрільці і старшини полку, але більшу частину церкви заповнило місцеве населення. Вони з великою увагою слідкували за цілим ходом богослуження. Коли почалась проповідь, ціла хвиля посунулася в сторону престола і ловила кожне слово науки, голошене українською мовою. З великими похвалами стрічались відтак наші стрільці, що “галичани” гарно співають. Це мало великий вплив на відношення населення до нашої армії. Старшини і стрільці почувались наче серед своїх родин. Місцеве населення гостило їх і обдаровувало крашанками” [266. С. 175].

Духовник НКГА о. М.Ріпецький відправляв Богослуження на Великдень для гарнізону і місцевого населення залізничної станції Слобідка на Вінниччині. “На Великдень 11 квітня 1920 року, – писав І.Лебедович, – місцеве громадянство звеличало на мить стрільців УГА, які полягли за волю України, або померли на тиф. Відбувся святочний похід з процесією на місцеве кладовище, де о. Ріпецький посвятив дубовий хрест і сказав святочну проповідь. Опісля похід з могутною піснею “Христос Воскрес” перейшов попри всі стрілецькі могили” [266. С. 198]. Нерідко капеланам доводилося долати перепони політкомісарів, щоб провести в цей день урочисту Службу Божу. Зокрема, коли о. І.Брикович і командир курія зупинилися на марші в селі, щоб відзначити свято, політкомісари куреня і сотень чинили спротив та все ж погодилися. “Співають стрільці, співає присутній наряд, – описував подію її учасник сотник М.Демчук. Отець Брикович голосить проповідь. Малює тернистий шлях армії, її жертви, могили без хрестів, говорить про кров пролиту за волю. “Засумуй трембіто та по всьому світу, що пропало галичанам сорок тисяч цвіту”. – ніщо марно не гине, навіть маленьке зеренце, здається, зогнило, пропало, а прийде весна, а воно кільчіться – і дає плід – так і ваші труди, ваша кров, зродить волю Україні! Вперед стрільці до

Галичини, там ждуть вас врятовані ваші рідні”, – закінчив проповідь. Плачуть люди, котяться сльози по обличчях стрільців, обтирають сльози й політруки і – диво – познимали шапки” [266. С. 105].

Щодо становища польового духовенства у ті дні пізніше згадував отаман Никифор Гірняк: “Скасовано посади польових духовників, та мимо цього стрільці задержали їх між собою, ніби то як учителів. В часі Великого Посту стрільці поголовне приступали до сповіди й Причастя, не оглядаючись на лють своїх політкомів. Великим щастям УГА було, що комендантами бригад назначено випробуваних наших старшин... Всі вони були добрі боєвики під національним оглядом без сумніву надійні” [20. С. 524]. Але більшовики терпіли галицьких капеланів у війську недовго.

Слід відзначити, що зразу ж після жовтневого 1917 р. більшовицького перевороту у Петрограді, глава уряду В.Ленін оголосив рішучу боротьбу з Церквою під гаслом “Церкви і тюрми зрівняємо з землею!”. В країні розгорнувся терор проти служителів православної церкви, антирелігійна пропаганда була зведена у ранг державної політики. Виконуючи злочинний наказ Леніна: “Провести нещадний масовий терор проти попів”, були розстріляні тисячі священиків, а також ієрархів церкви, серед яких був митрополит Київський і Галицький Володимир. Відтак, 20 квітня 1920 р. наказом командувача ЧУГА інститут польових духовників було ліквідовано остаточно. Усіх капеланів наказано були вилучити із складу частин армії й скерувати до штабу в Київ. Ці заходи викликали вибух обурення з боку особового складу і стали одною з важливих причин антибільшовицького виступу галицьких бригад на фронті 24 квітня. Ініціатор виступу командир 2-ї бригади отаман Ю.Головінський у зверненні до галицьких стрільців з цієї нагоди писав: “Що ж дали нам большевики? Розділили нашу Армію між поодинокі совєтсько-московські дивізії, старшин наших частин вимордували, частину вивезли в далекі московські лягри, наслали хмару комісарів і всякої іншої сволоти в наші частини, знищили духовенство” [20. С. 526].

Виступ галицьких бригад, який мав метою об'єднатися із Армією УНР, що діяла на півдні України, закінчився невдачею. Кинуті проти галичан більшовицькі війська витиснули їх за лінію польського фронту, де вони були полонені польськими військами й скеровані у концтабори. Серед них була невелика кількість польових духовників, яких ЧК не встигла репресувати. На території, зайнятій більшовицькими військами, залишилася значна кількість залишків Галицької армії, зокрема близько трьох тисяч вояків здебільшого 1-ї бригади УСС, яка не приєдналася до виступу, стільки ж галичан знаходилися в Одесі, де діяли два великі шпиталі і збірна Станиця під проводом отамана Оробка. До 600 старшин і стрільців знаходилися у армійському шпиталі, який розміщувався у Свято-Михайлівському монастирі Києва. Серед них були польові духовники отці Андрій Бандера (батько провідника ОУН), І.Лушпинський, М.Кравчук та інші (20. С. 558). Значна частина вояків були репресовані органами ЧК, кинуті у підмосковський концтабір Кожухів, або вивезені до Казані в Трудову армію. Галицька армія, таким чином у квітні-травні 1920 р. закінчила своє існування, а разом з нею – інститут польових духівників.

Капелани армії розділили драматичну долю її старшин і стрільців у період українських визвольних змагань. 29 з них: отці В.Ванчицький, В.Галайчук, В.Ганицький, Т.Гординський, М.Їжак, П.Кашуба, Д.Колтун, Г.Микитюк, Л.Палажій, М.Романюк, Я.Фещак, ЧСВВ, Т.Чайківський, І.Яворський та інші загинули на Великій Україні. Перебули польський полон у жахливому концтаборі Ялівець отці О.Гайдукевич, Д.Лебедович, І.Лучинський, В.Пелех, Т.Чайківський, М.Юзвяк. В період реорганізації ЧУГА та польсько-більшовицької війни 1920 р. чимало капеланів втекли до Галичини і продовжували душпастирство у своїх парафіях, Серед них були отці А.Бандера, О.Баранський, І.Брикович, Є.Гаврилюк, М.Каровець, О.Ковч, В.Лаба, Д.Панасович, Г.Рибчак та інші. До Армії УНР приєднався о. В.Кузьма і М.Кривуцький (останній того ж року з групою галицьких вояків пробився до Чехословаччини, де став капеланом у таборах інтернованої

бригади УГА). До цієї бригади прибився й о. Лев Валь. У чеських таборах інтернованої УГА діяли церкви, державно-релігійні братства і товариства [45. Оп.2, спр.37, арк. 1-7; 46. Оп.2, спр.4, арк. 3-4]. 42 колишні капелани УГА у міжвоєнні роки були парохами в Галичині. В роки Другої світової війни та відновлення радянської влади у краї, що спричинило brutальну ліквідацію УГКЦ у 1946 р., були репресовані органами НКВС колишні польові духовники отці А.Бандера (загинув на засланні 1941 р.), В.Демчук, А.Іщак, М.Хмільовський, Т.Чайковський, І.Киприян. Емігрували на Захід, або за океан отці Й.Бала, ЧНІ, Ф.Бонн, ЧНІ, О.Гайдукевич, Т.Горникевич, Й.Жан, ЧСВВ, М.Каровець, М.Кравчук, Є.Кушлик, І.Лебедович, М.Ріпецький. Відомий капелан о. Омелян Ковч 1943 р. був замордований нацистами у концтаборі Майданеку [20. С. 313-317].

Підсумовуючи розділ, слід відзначити, що польове духовенство Галицької армії відіграло помітну роль у підтримці високого морально-бойового духу особового складу та вихованню його в дусі патріотизму й високої дисципліни, Цьому сприяли визначні особисті якості капеланів, висока освіченість, національна свідомість і самопожертва у ході кровопролитних битв за українську державність, вірність церковним ідеалам. В період українсько-польської та українсько-більшовицької війн були відпрацьовані структура служби польового духівництва, завдання і компетенції її структур, ефективні форми і методи праці у різноманітних ситуаціях, які виникали у боротьбі за державність.

Прологом до Другої світової війни стали драматичні події в Закарпатті навесні 1939 р., коли на короткий час там виникла самостійна українська держава – Карпатська Україна із своїми збройними силами “Карпатська Січ”, у складі яких діяли греко-католицькі капелани. В результаті Мюнхенського договору 1938 р. Чехословаччина змушена була дати автономію українському Закарпатті. Уряд під проводом А.Волошина у ході державотворчої діяльності утворив своє військо, у складі якого були

капелани: отці Степан Сабол і Карло Купар. 15 березня було проголошено повну незалежність Карпатської України, а А.Волошин став її президентом. Однак, при підтримці Німеччини Угорщина напала на молоду українську державу. “Карпатська Січ” під командуванням С.Єфреміва героїчно захищала свій край, але за кілька днів потерпіла поразку. У тих боях капелани були в лавах захисників Вітчизни. У одному з них капелан о. К.Купар загинув. “Січовики Карпатської України ніколи не забудуть о. Степана Сабола, капелана і медбрата, – писав дослідник з Ужгорода Володимир Матейко, – який урятував життя не одному захисникові краю. Він закликав до боротьби, вірив у її успіх, а нащадкам залишив свою збірку патріотичної лірики “Зі серцем в руках” (62. 2004. Ч. 7. Квітень).

РОЗДІЛ 5. КАПЕЛАНИ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

5.1. Капелани українських батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”

Готуючись до нападу на СРСР і розраховуючи на швидку перемогу, Гітлер відкидав усі пропозиції від Генерального штабу і деяких провідних діячів III Рейху щодо використання у війні проти більшовизму народів сталінської імперії, зокрема українців. Але практично за його спиною, шеф абверу В.Канаріс, рейхсфюрер СС Г.Гіммлер напередодні війни пішли назустріч намірам Проводу ОУН-Б сформувати власні військові частини. Ці прагнення були чітко сформульовані у постанові II Великого Збору ОУН у квітні 1941 р. Вони передбачали що ОУН “організує й вишколює власну військову силу... Завдання військової сили ОУН є 1) зорганізувати й перевести збройну боротьбу ОУН за перемогу Української Національної Революції й здобуття Української Держави; 2) бути ядром Української Армії в Українській Державі” [53. Оп. 23, спр. 936, арк. 193–194].

На переговорах з німецькими зверхниками представник ПУН Микола Лебедь заявив, що на українських землях ОУН має 20–30 тис. членів організації готових стати до лав українського війська у боротьбі з більшовицьким СРСР і наполягав на формуванні сильного військового легіону. Проте, було дозволено спочатку сформувати у таборі Нойгаммері лише батальйон ім. Євгена Коновальця. За вражаюче гарний спів українців він отримав назву “Соловей (Нахтігаль)”. Практично ним командував майбутній командувач УПА сотник Роман Шухевич. У квітні 1941 р. батальйон нараховував 330 добровольців.

За вимогою українців в штат батальйону було впроваджено посаду капелана. Зауважимо, що в німецькій армії капелан призначався на 15 тис.

вояків, тобто один на цілу дивізію. Душпастирем українських військовиків став о. Іван Гриньох [170. С. 57–59]. Він народився 1908 р. на Радохівщині, з 1928 р. навчався у Львівській духовній семінарії, студіював теологію в університеті Інсбруку, ректором якого був кардинал Інніцер. Згодом мав парафію у Галичі, а у 1935–1939 рр. був викладачем Греко-католицької Богословської академії у Львові. Товаришував з митрополитом Андреем Шептицьким, мешкав у палатах собору св. Юра. Після зайняття Львова Червоною армією він перебрався до Генеральної Губернії й з готовністю прийняв пропозицію обійняти посаду капелана українського батальйону. У квітні 1941 р. прибув до Нойгаммеру, де розпочав організацію духовного життя вояків.

Домігшись сформування “Нахтігалья”, керівництво ОУН-Б продовжувало уживати заходи для створення інших добровольчих бойових частин. Наприкінці квітня 1941 р. на території Австрії під керівництвом члена Проводу ОУН Р.Ярого створено ще один український батальйон чисельністю 300 вояків, який отримав назву “Роланд”. Його командиром призначено сотника Євгена Побігушого. Водночас до батальйону прибув капелан, уродженець Тереховлянщини, учасник визвольних змагань в Галичині 1918–1919 рр., капелан полонених стрільців УГА в Модліні, о. Іван-Всеволод Дурбак. Досвідчений священик зробив вагомий внесок у підтримку морально-бойового духу українських вояків [132. С. 34–35].

З початком війни обидві українські частини діяли у складі групи армій “Південь” на різних ділянках фронту. “Нахтігаль” практично без боїв рухався по маршруту Яворів–Львів–Тернопіль–Проскурів–Хмельницький–Жмеринка. Його бійці першими вступили до Львова ранком 30 червня 1941 р. й, насамперед рушили до собору св. Юра. О. І.Гриньох був тепло прийнятий митрополитом А.Шептицьким, який з балкону собору привітав українських вояків. Ввечері того дня о. І.Гриньох взяв участь у Національних зборах в будинку “Просвіти” й виступив від імені командування з вітанням та підтримав Акт відновлення Української держави. 7 липня батальйон покинув

Львів. Його сотні взяли участь у бойових діях проти Червоної армії лише під Браїловим і Вінницею 20–21 липня. Згодом вони рушили до містечка Юзвин, де отримали двотижневий відпочинок. Про діяльність капелана у ті дні згадував колишній вояк “Нахтігаль” Мирослав Кальба: “У першу неділю нашого перебування в Юзвині перед збудованим нами вівтарем о. д-р Гриньох відправив Службу Божу, яку співав курінних хор. Довідавшись, що відбувається Богослужба, юзвинці принесли церковні книги та начиння, що їх заховали були після знищення большевиками місцевої церкви. Площа була виповнена людьми, які з великим зворушенням молилися. Багато людей плакало. Після цього Богослужіння, ставлення місцевого населення до нас було сердечне” [132. С. 53]. Серед нагороджених за кампанію на Правобережжі був капелан о. І.Гриньох, який отримав орден Залізного Хреста 2-го класу.

Після того, як німецька окупаційна влада арештувала групу провідників ОУН на чолі з С.Бандерою та членів уряду Української держави, сформованого 30 червня у Львові, та його голову Я.Стецька, приєднання Галичини до складу Генеральної Губернії зі столицею у Кракові, Р.Шухевич від імені українських вояків висловив письмовий протест Берліну. Німці відповіли рішучими діями: 13 серпня “Нахтігаль” було знято з фронту й відправлено до Нойгаммеру. 27 серпня українських вояків було роззброєно й відправлено до Франкфурту-на-Одері, де він припинив своє існування. Його капелан о. І.Гриньох виїхав тимчасово до Берліну [170. С. 72, 73].

Батальйон “Роланд” з початком війни діяв на півдні. Він поволі рухався через Молдавію на Дубосари й у середині серпня досяг залізниці Проскурів–Одеса. Але за тих же обставин, 14 серпня його було знято з фронту, роззброєно й 21 жовтня вивезено до Франкфурта-на-Одері. Впродовж зими обидва українські батальйони об’єднані у так званий Шуцманшафтбатальйон ч. 201 під командуванням майора Є.Побігущого проходили вишкіл, відбули відпустки додому.

Після розформування “Роланда” о. І.-В.Дурбак повернувся до Львова. Але вже на початку 1942 р. на прохання Є.Побігушого митрополит А.Шептицький делегував його на посаду капелана батальйону. Слід відзначити, що митрополит підтримував постійний зв’язок з українськими вояками, які відносилися до глави УГКЦ з великою пошаною. 13 березня 1942 р. старшини Є.Побігуший, Р.Шухевич, М.Бригідер, В.Сидор, В.Павлик та інші надіслали митрополитові листа з щирого подякою за призначення достойного капелана. Коли у березні того року батальйон було перекинуто в Білорусію для боротьби з радянськими партизанами, майор Побігуший доповідав митрополитові: “Хлопці мої показалися досі хоробрими вояками і одержали вже кілька писемних признань високим зверхником. Думаю, що надаліше будемо гідно вдержувати традицію українського вояка” [54. Спр.30, арк.14].

Боротьба з радянськими партизанами була складною і напруженою, батальйон ніс втрати. Найбільше – у бою 29 вересня 1942 р. в районі Лепеля на Вітебщині – 26 вояків. У листі до митрополита УГКЦ капелан о. Дурбак писав: “Цей останній місяць, то є вересень, був повний таких несподіванок. В останніх часах партизани, що тепер є правильними військовими формаціями, стали дуже агресивними. Дня 30 вересня похоронив я в збірній могилі двадцять шість найкращих найвідданіших хлопців з нашого куреня... Кочуємо аж по багнах Білорусі й надію вже втрачаємо, чи доведеться нам ще забачити золотoverхий” [205. С. 157–158].

Одним із обов’язків капелана було ведення обліку полеглих, місця їх поховань і повідомлення родинам. У листі до батька командира чоти Р.Кашубинського – священика о. І.Кашубинського він писав: “Ромко поляг геройською смертю вояка-старшини в лютій січі з партизанами, коли разом із своєю чотою конвоював транспорт наших ранених. Поранений у голову, поліг серед своїх 21 товаришів. Усіх поховав я у збірній могилі вчора, т.є. 30.09.42. Ромко помер 29.09.42 о год. 3:30. Прийміть Всечесніший Отче, найглибше співчуття від мене і від всіх товаришів зброї Вашого Сина. Хай

Бог ласкавий дасть Вам сил знести тяжкий болючий удар. З християнським привітом о. Всеволод Дурбак, поручик-капелан” [132. С. 75].

У грудні 1942 р. внаслідок політичних заяв з боку командування батальйону, український легіон відкликали з Білорусії, а по прибутті до Львова всі старшини були заарештовані, зокрема й капелан о. І.-В. Дурбак, якого на відміну від інших скоро звільнили. Лише за три місяці їх звільнили при умові вступу до дивізії “Галичина”, яка формувалася у Львові. Згодом митрополит А.Шептицький скерував о. Дурбака капеланом до дивізії “Галичина”, де він став душпастирем санітарної сотні, а невдовзі – 5-го стрілецького полку [132. С. 75-78].

Отже, капелани перших українських військових формацій Другої світової війни отці Іван Гриньох та Іван-Всеволод Дурбак започаткували нову сторінку в історії українського військового духовництва. Продовжуючи традиції польових духовників Галицької армії, вони, працюючи в складних військово-політичних умовах, гідно виконували свої функціональні обов’язки, використовували усі можливі засоби впливу для підтримки морально-бойового духу українських вояків, знаходили методи співробітництва з часом ворожим оточенням, керувалися прагненням сприяти українській справі.

5.2. Капелани української дивізії “Галичина”

Ще й сьогодні, через більш як 60 років від того часу, коли утворена на західноукраїнських землях добровольча дивізія “Галичина” схрестила свою зброю з радянським військом під Бродами, її виступ проти повернення більшовицького режиму не має однозначної оцінки. Частина нашого суспільства, за висловом історика А.Боляновського, вважає, що дивізія “поряд з іншими національними військовими формуваннями стала однією з ланок у вікових змаганнях українців за створення власної збройної сили”, як вагомому аргументу у боротьбі за державність [169. С. 7]. Ця думка

знаходить розуміння навіть у Росії, про що свідчить показ на московському телебаченні у липні 2004 р. документального фільму присвяченого дивізії “Галичина” – “Війна. Український рахунок”.

Водночас, чималий загал українців все ще дотримується стереотипів, створених комуністичною пропагандою щодо “Галичини” як військового союзника і посібника нацистської Німеччини. В радянській історіографії її існування усіяло замовчувалося або брутално фальсифікувалося. Лише в часи незалежності за допомогою архівних документів та праць діаспорних істориків з твориться об’єктивна історія найбільшого регулярного українського з’єднання доби Другої світової війни. Насамперед, відзначимо глибоко наукові дослідження А.Боляновського [169, 170] і Р.Колісника [242].

Шлях до заснування власної збройної сили для українців був досить складним. Ще до радянсько-німецької війни політичні угруповання української еміграції: націоналісти ОУН, республіканці з табору УНР, монархісти П.Скоропадського зверталися до Берліну з пропозиціями утворити з метою відновлення самостійної України, українське військо, яке б взяло участь у її визволенні. Але Гітлер відкидав усі проекти формування українських дивізій. “Великим божевіллям відносно окупованих східних областей було б дати поневоленим народам зброю, – заявляв фюрер на одній з нарад у квітні 1942 р. – Історія вчить, що усі пануючі народи гинули, як тільки дозволяли поневоленим народам мати зброю”[293. С. 154].

Проте, рейхсфюрер СС Г.Гімлер з перших днів війни формував а Україні озброєні охоронні батальйони і місцеву поліцію (всього близько 220 тис. вояків), а командування вермахту широко практикувало залучення до боротьби з Червоною армією допоміжні частини утворені здебільшого з військовополонених українців. За підрахунками М.Семиряги щонайменше мільйон громадян СРСР служили у вермахті, з них до 200 тис. у 180 національних легіонах [315. С 473].

Та лише у березні 1943 р. зусиллями Українського Центрального Комітету під проводом В.Кубійовича та губернатора Галичини Отто Вахтера отримано від Г.Гіммлера дозвіл сформувати у краї добровольчу піхотну дивізію. Відтак, 28 квітня 1943 р. у Львові в присутності тисяч львів'ян урочисто проголошено про створення української дивізії "Галичина". Для її формування створено Військову Управу під головуванням колишнього командира бригади УГА уродженця Щиреччини полковника абверу А.Бізанца. До неї увійшли виключно українці, здебільшого колишні старшини Галицької армії на чолі з генералом В.Курмановичем, серед них колишній Начальний духовник Галицької армії, уродженець Львівщини, професор Богословської академії і соборний крилошанин Митрополичої Капітули у Львові о. Василь Лаба [266. С. 157].

Утворення української дивізії було схвально сприйнято більшістю населення краю, про що свідчило зголошення близько 80 тис. добровольців, яких вистачило б на п'ять-шість дивізій. Акцію підтримало греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом А.Шептицьким який вважав її першим кроком створення української армії. Митрополит неодноразово зустрічався з членами Військової управи, делегаціями дивізійників, у ході яких вирішувалися проблеми щодо духовної опіки над вояками оскільки вона виявилася досить складною.

У збройних формуваннях СС, які мали близько 40 дивізій, служби військового духовенства не існувало. Командування СС вимагало від особового складу відрікатися від християнської віри, хоча значна частина дивізій була сформована у країнах Прибалтики, Балкан, Центрально-Східної Європи, населення яких було досить релігійним й дотримувалося католицької, православної чи греко-католицької віри. Митрополит А.Шептицький та його прибічники в УГЦК та Військовій управі наполегливо домагалися зробити виключення для української дивізії "Галичина" й впровадити в ній інститут капеланів.

Одним з мотивів опору з боку німецького командування було побоювання, що митрополит, маючи великий вплив на галицьке суспільство, може скерувати дивізію проти німецьких інтересів, зокрема приєднає до руху опору в краї. Шеф німецької поліції безпеки і СД обергрупенфюрер Кальтенбруннер попереджав Гімлера: “митрополит Шептицький, разом з своїм греко-католицьким духовенством, вже давно намагався приєднати Схід до Ватикану. Він, очевидно, має намір продовжувати таку саму політику в дивізії. У відповіді від 16 липня 1943 р. штаб Гімлера заспокоював підлеглого: “Рейхсфюрер СС розглянув Вашого листа, у якому Ви розмірковували про вступ греко-католицьких священиків до стрілецької дивізії СС та пов’язану з цим небезпеку. Я можу Вам повідомити, що рейхсфюрер СС дозволив на вступ священиків. Найкраще буде, коли обергрупенфюрер СС Бергер викличе митрополита і повідомить йому, що допоки священики матимуть добрий вплив на військо, вони залишаться. Якщо вони діятимуть інакше, ми їх усунемо, а провину за це перекинемо на митрополита. На думку рейхсфюрера СС, вступ священиків до стрілецької дивізії СС “Галичина” справить позитивне враження” [169. С. 45].

Отже Гімлер проігнорував застереження і дозволив допуск капеланів від УГКЦ до дивізії, майже всі вояки якої були глибоко віруючими парафіянами уніатської церкви. Для реалізації створення служби капеланів у Військовій Управі засновано відділ духовної опіки на чолі з о. В.Лабою, який зайняв посаду референта душпастирства при Головній Бойовій Управі. Проте, вже з перших днів за ним та іншими українськими капеланами здійснювався нагляд. Зокрема, великого розголосу серед німців набула перша проповідь о. В.Лаби у храмі св. Юра на честь проголошення формування дивізії “Галичина”. У ній було віддано належне Берлінові й виголошена подяка. “Німецький уряд за згодою фюрера німецького народу дозволив галицьким українцям створити свою власну добровольчу дивізію, – відзначав о. В.Лаба і наголошував, – у своїй історії український народ зазнав багато кривди від народів, які з ним були споріднені і з ним сусідували, які

годувалися з його чорнозему, яких він охороняв від азійських орд, яким він ніс культуру на темну північ... На сьогоднішньому святі постає українське національне військо, знову повертаються Січові Стрільці, нитка української армії, яку так нагло було перерізано.... Ми одержуємо змогу створити стрілецьку дивізію. А це воскресіння Української Галицької Армії, це нав'язування до нашої військової традиції” [76. 1945. 15 травня].

Ця проповідь була німцями записана на платівку й передана губернатору О.Вехтеру, який надіслав її шефу особистого штабу Гімmlера оберштурмбанфюреру Р.Брандту. З текстом проповіді ознайомився начальник Головного управління СС обергрупенфюрер Г.Бергер. Наголошуючи, що “У промові є деякі небезпечні мовні звороти, але ми “вирвемо зуба!” Бергер доповів про виступ о. В.Лаби рейхсфюреру, який доручив викликати митрополита у Берлін і з'ясувати його позицію щодо призначення дивізії. Замість хворого митрополита до Берліну виїхав о. В.Лаба.

Поважний, високоосвічений професор (він знав десять мов) справив на Бергера позитивне враження. У звіті Гімmlерові про зустріч і бесіду з керівником служби капеланів “Галичини” німець повідомляв, що українець в часи Першої світової війни був капеланом гірських стрільців групи “Коломия” в австрійській армії, був відзначений нагородами. Йому було поставлено відповідні завдання, при чому Бергер підкреслював керівнику відділу духовної опіки Військової Управи і служби капеланів, яку “велику ласку зробив для дивізії райхсфюрер, дозволяючи їй мати своїх священників”. У звіті зазначалося, що в штаті дивізії має бути 12 капеланів, які 20 серпня 1943 р. будуть проходити військовий вишкіл впродовж півтора місяців у таборі Зеннгайм в Ельзасі [242. С. 87–88].

Після успішного завершення першого етапу формування дивізії Військова Управа у повному складі 8 липня 1943 р. мала аудієнцію у митрополита Шептицького, під час якої висловила подяку йому та всьому галицькому духовенству за сприяння у створенні української дивізії. “Мені

було дуже приємно ствердити, як живо цікавиться Екселенція Митрополит справою дивізії і як докладно він про цю справу поінформований,” – відзначав полковник Бізанц. – У Святоюрській катедрі з Богом починали ми нашу справу і на Святоюрську гору знову прийшли, закінчивши першу фазу праці – набірну акцію, стоячи перед початком другої фази – військового вишколу [87. 1943. 10, 14 лип.].

Дивізія формувалася як напівмоторизована піхотна (гренадирська) за штатами частин вермахту й отримала остаточне найменування 14-та Гренадирська дивізія Зброї СС (Галицька ч. 1). Вона мала три піхотні 29-й, 30-й та 31-й полки, 14-й артилерійський полк, окремі дивізіони – важкої артилерії, противотанкової артилерії, зенітний, фюзилерів (розвідувальний), а також батальйони зв'язку, саперний, та інші тиллові підрозділи й нараховувала в часи відходу на фронт улітку 1944 р. 15300 вояків. Слід зауважити, що кілька тисяч добровольців, яких не було зараховано в дивізію “Галичина”, німецьке військо командування скерувало у інші формування, зокрема дивізію “Вікінг” [170. С. 370], групу Баєрсдорфа та ін. На жаль, незважаючи на наявність досвідчених українських старшин, активних учасників визвольних змагань 1914–1921 рр., всі командні посади від командира батальйону до командира дивізії довірені лише німцям. Українські старшини отримували посади командирів сотень, чот та ін.

Згідно угоди з німецьким командуванням було впроваджено посади капеланів у кожному піхотному полку, а також у окремих дивізіонах і батальйонах. Укомплектування дивізії капеланами не складало великих труднощів. Після заклику митрополита Шептицького до духовенства УГКЦ усіляко сприяти акції набору добровольців, чимало священників зголосилися до дивізії. Серед перших добровольців були колишній капелан УГА о. Іван Галибей, оо. Роман Головатий, Іван Дубчевський, Роман Косович, а також 23 абітурієнти Львівської духовної семінарії [205. С. 156].

Крім того, за вказівкою митрополита Шептицького до дивізії були скеровані 12 священників Львівської архієпархії УГКЦ на посади капеланів штабу дивізії, полків і окремих дивізіонів, батальйонів. Серед них були: колишній капелан курія ім. Є.Коновальця, завідаєтель в Лучинцях Іван-Всеволод Дурбак, завідаєтель в Містках на Самбірщині Емануїл Кордуба, студит чину Св.Теодора Василь-Всеволод Лещишин, крилошанин Митрополичої Капітули Роман Лободич, завідаєтель в Середопільцях Юрій Ванчицький, завідаєтель у Білявцях Ісидор Нагаєвський, катехит із Сколе Данило Ковалюк, завідаєтель у Львові Северин Сапрун, священник із Львівщини Михайло Левенець, а також Осип Карпинський, Йосиф Кладочний, Іван Голойда. За поданням начального духовника дивізії о. В.Лаби Митрополичий Ординаріат УГКЦ скерував їх до служби капеланів “Галичини”. Згодом до них приєднався Богдан Левицький [54. Оп. 1, спр. 163, арк. 49–51].

У липні 1943 р. всі священники призначені до дивізії виїхали у вишкільний табір Зенгайм у Франції з листом від О.Вехтера до коменданта табору, в якому наголошувалося, що українські католицькі священники – кандидати на посади капеланів дивізії “Галичина” мають пройти ґрунтовний військовий вишкіл, оскільки дивізія призначена на більшовицький фронт. Українців зведено у так звану “Особливу групу”, одягнуто у військові однострої й розміщено у казармі по-двох у кімнаті. Упродовж майже трьох місяців вони проходили вишкіл як звичайні вояки по програмі підстаршин. На початку жовтня вони повернулися в Галичину і після короткої відпустки прибули в дивізію. Вони отримали призначення: капеланами піхотних полків о. М.Левенець (29-й), о. П.Кладочний (30-й), о. Б.Левицький (31-й), 14-го артилерійського – В.Лещишин, дивізіону зброї СС І.Дурбак, отці Д.Ковалюк, І.Голойда та О.Карпінський виїхали у вишкільні табори в південній Франції капеланами інших піхотних полків, які формувалися й водночас проходили вишкіл. І.Нагаєвський став дивізійним духовником і заступником о. В.Лаби, який здебільшого знаходився у Львові.

У своїх спогадах о. І.Нагаєвський відзначав, що перед від'їздом до місця призначення він мав аудієнцію у митрополита А.Шептицького й отримав благословення для пастви і себе. “Я знаю про Ваше призначення і радий, що робите велику особисту жертву, – говорив митрополит. – Хай Бог благословить вас на важку працю і труди. Дбайте про наших добрих юнаків, бо вони надія, народу. Ваше призначення дуже важке і відповідальне і маєте дбати про душі ідейних людей і хоронити їх перед впливом агностиків. Я уділяю вам всі повновласті і привілеї, які даються духовним, що виконують свої обов'язки в небезпеці смерті. Не знаємо, що зарядить Боже Провидіння. Про свою працю подавайте мені свої звіти на письмі, а як буде можливо, приходьте сюди особисто, як тільки зможете. Хай Бог благословить вас на важну і відповідальну працю. Ми тут будемо молитися за вас усіх [141. С. 45].

Слід відзначити, що між митрополитом і вояками, зокрема капеланами дивізії “Галичина” з перших днів її існування склалися тісні стосунки. Із розкиданих по всій Європі 45-ти вишкільних таборів до Львова приходили вістки від вояків дивізії. Характеризуючи перебування “Особливої групи” українських священиків у таборі Зеннгайм, о. Осип Карпінський у листі від 29 серпня 1943 р. повідомляв митрополита Шептицького про хід вишколу: “Переходимо вишкіл, з яким польовий духовник мусить бути обізнаним, та при звичаємося до військової дисципліни, яка не справляє нам найменшої труднощі. На загал поводить нас незле, трактування нас з сторони старшин зовсім коректне, багато маємо уступок та угоднень... Наш вишкіл триватиме до 1 жовтня, а після будемо призначені до поодиноких частин дивізії... Кожного дня маємо теоретичне навчання, як також і вправи з військового впоряду” [54. Оп. 1, спр. 163, арк. 52].

2 січня 1944 р. з нагоди Різдва Христового вітального листа митрополитові надіслали капелан 29-го полку та його тимчасовий командир Є.Побігущий. “В цю святочну хвилину Христового Рождества – писали вони, – старшинський корпус підстаршини та стрільці 29-го полку СС

Добровольчої дивізії “Галичина” приєднуються до голосів Великої Української Громади та висловлюють свої синівські побажання. Хай народжене Боже Дитя ще довгі літа кріпить Ваші сили, благословить Ваші задуми та почини та допоможе здійснити Вашу велику ціль поєднання всього Українського Народу в одному винограднику Христа під Вашим, Екселснція, проводом”. Невдовзі вояки отримали теплу відповідь митрополита [54. Оп. 4, спр. 223, арк. 158].

Отже, після закінчення прискороного вишкільного курсу українські капелани розпочали свою діяльність у частинах дивізії, які майже до літа 1944 р. знаходилися в далекому тилу й ретельно готувалися до боїв. Вони були урівняні в правах і стані з офіцерським складом, носили військову форму, але мали нагрудний хрест, як було колись у австрійській армії, їм носити заборонили. Знаходилися капелани звичайно при штабах полків і окремих підрозділів, звідки постійно роз’їжджали по куренях і сотнях для виконання функціональних обов’язків. О. В.Лаба, як член Військової Управи здебільшого перебував у Львові й керівництво діяльністю капеланів здійснював, головним чином, його заступник о. І.Нагаєвський, який знаходився при штабі дивізії, її командир генерал Ф.Фрайтаг зустрів українського священника досить коректно. “Перш усього він сказав мені, – писав капелан дивізії, – що я належу до штабу Дивізії, що був тоді в початковій стадії, і просив мене, як впливову на українських добровольців людину співпрацювати з ним в тій справі. При цьому він запевнив мене про свою готовність прийняти мене коли небудь і послухати моїх порад та сугестій справа йтиме про добро Дивізії. Я запевнив його, що моїм завданням є працювати для добра стрільців, а тим самим для добра Дивізії, бо й на це призначили мене сюди. Водночас я просив його, щоб і він питав мене про мою думку, якби вийшла яка трудність” [141. С. 55].

Слід відзначити, що командир дивізії прийшов з посади керівника поліції, не був досвідченим і обізнаним військовиком. До того, ж не усвідомлював специфіки командування українськими добровольцями, й

відносин з польовими духовниками. Зокрема, він мав намір зарахувати о. І.Нагаєвського у відділ пропаганди штабу дивізії й підпорядкувати його німецьким старшинам.

Проте, о. І.Нагаєвський заявив, що його завданням є душпастирська праця і він керується вказівками вищої духовної влади, тобто митрополита А.Шептицького, від кого отримує інструкції. У одній з них, зокрема наголошувалося: “Всі намагання священика повинні зосереджуватися на здобутті довір’я вояків, на пізнанні їхнього характеру й душі, щоб у критичний момент мати на них відповідний вплив та допомогти командирові частини досягнути його мету” [242. С. 88].

Оскільки у німецькій армії не існувало організованої служби польового духовенства, українським капеланам довелося опрацьовувати у ході формування дивізії необхідні керівні документи для забезпечення ефективного функціонування служби. За дорученням о. В.Лаби капелан 29-го піхотного полку о. М.Левенець склав детальну інструкцію для польового духовенства дивізії. Вона визначила головні обов’язки священиків бойових частин і підрозділів. Насамперед, вони були зобов’язані кожної неділі відправляти Службу Божу і виголошувати проповіді. Зрештою відправляти її можна було й у будній день за згодою командування. Воякам підрозділів, розкиданих далеко від штабів дозволялося відвідувати місцеві римо-католицькі храми, для чого капелани мали домовлятися з їх настоятелями. Два рази на тиждень капелан повинен проводити з особовим складом виховні бесіди на теми щодо чесного виконання службових обов’язків, дотримання норм християнської моралі, готовності до самопожертви в бою з ворогом, вірність батьківщині й товариству, отже виховувати і підтримувати високий морально-бойовий дух вояцтва.

Значну увагу в інструкції для капеланів приділено їх участі в інших виховних заходах: організації культурно-розважальних акціях, стрілецьких хорів, бібліотек. Пропонувалося щотижня давати воякам огляд світових подій, забезпечувати їх військовою пресою, інформувати про офіційні

повідомлення вермахту з ситуації на фронтах. Капелану вмінялося в обов'язок виховувати у вояків гідне відношення до місцевого цивільного населення. Коли до вояків прибувала родина, саме капелан повинен був опікуватися її розміщенням, харчуванням [137. С. 21–22].

“Дбайте про душі стрільців”, – так говорив мені Слуга Божий Митрополит Андрей восени 1943 року, коли благословив мене на важке життя – обняти обов'язки духовника стрільців дивізії “Галичина”, – писав у спогадах о. І. Нагаєвський. – Ці слова великого святця коротко і ядерно вияснявали мені майбутні обов'язки в погоду й негоду, в довгих маршах і під градом куль. Обов'язок польового духовника, до якого я був покликаний, був глибоко людський і батьківський. Стрільці в часі вишколу й у часі боїв виявилися добрими парафіянами. Я любив їх наче своїх власних братів або синів. Кожний духовник був між стрільцями живим свідком їх релігійних, моральних і національних ідеалів, за які вони в кожній хвилині готові були віддати своє життя. Багато разів я мав нагоду пізнати вартість їх сердець. Скільки Божих ласк я одержав, що залишили глибокий слід у моїй душі. Стоючи на колінах біля важкого раненого, якому міномет обірвав руки і ноги, але в його очах ще жевріло життя, я кріпив його упованням на Господа і виправляв на вічну дорогу... Так багато вмирало синів мого народу. Вони життя своє віддали на його захист і на його вічну славу, бо “немає більшої любови, як хто душу свою покладе за друзів своїх” [141. С. 10].

Під час перебування українських частин у вишкільних таборах європейських країн, переважно католицьким населенням, капелани встановлювали тісні контакти з місцевими священиками і населенням. Капелан 7-го піхотного полку Дмитро Ковалюк згадував про відносини українських вояків з населенням Сальє-де-Борн у Франції, країні басків: “Нарід відносився до нас ворожо, бо вважали нас за німецьких СС, але скоро змінили свою думку, завдяки Службі Божій, яку ми відправляли кожної неділі. Місцевий парох дуже щиро мене прийняв, коли довідався, що ми не німці, а українці... Мешканці міста були здивовані, що ми ідемо до церкви, бо

німецькі СС не були віруючими. З цікавістю прийшли місцеві люди на нашу Службу Божу. Їх полонив наш гарний хор і вони дуже часто заходили на нашу Службу Божу.” Такі ж дружні відносини склалися з мешканцями м. Тарб у Франції, куди було перекинуто полк. О. Д.Ковалюк свідчив, що “населення переконалося, що ми не якісь гестапівці, але вояки поневоленого народу, і ми не прийшли тут заводити якісь порядки. Вони до нас дуже добре ставилися, наші вояки у них могли купувати харчі, чого не могли отримати німці” [134. С. 36–39].

Цікаве свідчення про організацію і проведення Служби Божої у вишкільному таборі Гайделяґрі навів у спогадах о. І.Нагаєвський: “У цьому таборі Богослуження відбувалися на великій площі серед соснового лісу. Посередині було приготоване підвищення з дощок, а на ньому стояв звичайний стіл, застелений обрусами, і все інше за приписами українського обряду, і при ньому польовий духовник відправляв св. Літургію. Тисячі добровольців з піснею на устах маршували сотнями на призначене місце й уставлялися у формі букви “П”, так що престіл стояв посередині. Перед кожною важливою частиною св. Літургії сурмач грав мелодію і по закликах старшин стрільці ставали на “Струнко”. Після співання св. Євангелії я щонеділі виголошував проповідь, призначену для молодих добровольців, щоб зміцнити їх у вірі й заохотити до практикування християнських чеснот” [141. С. 49–50].

Взимку 1944 р. дивізія “Галичина” була зосереджена у таборі Нойгаммер й розміщена у добре облаштованому військовому містечкові, де завершувала вишкіл. Були створені умови для плідної праці капеланів. Саме в цей період все частіше загострювалися відносини з німецьким командуванням. Головною причиною було прагнення священиків до незалежності від німців у сфері своєї діяльності й пряме підпорядкування митрополиту УГКЦ. У зв’язку з поразками на фронті і поширенням бойової діяльності УПА, німці з великою підозрою стали відноситися до українців. Пізніше штандартенфюрер СС Г.Вольф заявляв: “Ми в РСГА були проти

творення дивізії, не вірячи в українську щирість відносно співпраці з німцями. Для нас було очевидно, що ми вишколюємо своїх ворогів, які скоріше, чи пізніше пристануть до УПА” [214. С. 26]. Це проявлялося спочатку у принизливому ставленні німецьких офіцерів та генерала Ф.Фрайтага до вояків, а згодом до посиленої діяльності гестапо в середовищі дивізії й арештах старшин і стрільців, зокрема розстрілі стрільця Бурлаки з Чортківщини за незначний проступок. Капелани дивізії, насамперед о. І.Нагаєвський неодноразово вступали у конфлікти з німцями відстоювали стрілецьтво від огульних звинувачень і переслідувань. Це привело до усунення з посади дивізійного капелана о. І.Нагаєвського перед відправкою дивізії на фронт і призначення на його місце о. Володимира Стецюка, який тільки що прибув з Галичини й не мав достатнього досвіду праці на такій важливій посаді, що цілком влаштувало генерала Ф.Фрайтага. О. І.Нагаєвський деякий час знаходився під домашнім арештом і чудом уник відправки в концтабір Дахау. Життя йому врятував о. В.Лаба, який знав, що німецьке командування дивилося на українських капеланів як на ворогів, принаймні як “політично підозрілих”. Він звертався до митрополита А.Шептицького, інформував його про ситуацію, а також заступився за дивізійного капелана перед німецьким командуванням.

Оскільки дивізія “Галичина” належала до формації СС і мала виконувати поліцейські функції, то перше бойове хрещення її вояки і капелани пройшли в операціях проти радянських партизанів у лютому 1944 р. Тоді сформована на базі дивізії бойова група під командуванням оберштурмбанфюрера СС Ф.Баєрсдорфа силою близько 1700 вояків була скерована в північно-західні райони України та північно-східні місцевості Польщі проти радянської партизанської дивізії П.Вершигори. Капеланом групи було призначено о. І.-В.Дурбака. У боях лютого-березня 1944 р. українська бойова група завдала відчутної поразки радянським партизанам. Не обійшлося й без втрат, лише в бою під Фрамполем полягли 25 українських стрільців. У останню дорогу їх проводив панахидою капелан

групи. Він же опікувався пораненими та сповідував безнадійних. Як було впроваджено інструкціями, капелан складав списки вбитих і поранених, місць поховань, облаштовував їх стрілецькими хрестами з написами.

Зауважимо, що з групи Ф.Баєрсдорфа у лютому виділено роту стрільців з капеланом о. І-ВДурбаком для участі в похоронах віце-губернатора Галичини О.Бауера, вбитого радянським агентом М.Кузнецовим [170. С. 386].

У ті ж дні 4-й та 5-й піхотні полки галицьких добровольців, які не увійшли до складу дивізії, були перекинуті проти партизан в Галичину і Холмщину. Зокрема, 4-й полк, де капеланом був о. Осип Карпінський діяв на Бродівщині проти радянських і польських партизанів. Згодом його скеровано під Тернопіль, де у березневих боях він був розгромлений. У живих лишилося всього близько 200 вояків, яких прилучено до дивізії.

У зв'язку із загрозовою ситуацією на фронті, на початку липня 1944 р. дивізія “Галичина” прибула в район Бродів, де зайняла рубіж оборони Пониква–Заболотці–Чехи–Монастирка–Руда Брідська. Саме у ті дні війська радянського 1-го Українського фронту під командуванням маршала Івана Конєва готувалися до рішучого наступу на Львів. Його сили набагато перевищували противника, зокрема у піхоті – в 3–5 разів, гарматах – у 6, а у танках і авіації – в чотири рази. 13 липня маршал Конєв завдав могутнього удару і своїми танковими арміями вже 20 липня оточив німецьке угруповання і розвивав наступ на львівському напрямі.

Полки української дивізії вступили у важкі кровопролитні бої в районі Сасів, Майдан, Гута Пеняцька, Опаки. Її вояки хоробро билися з противником, терпіли великі втрати. Отримавши наказ на прорив з кільця, близько трьох тисяч пробилися у район Старого Самбора й відійшли в Закарпаття. До тисячі дивізійників влилися в лави УПА. За підрахунками Т.Гунчака не менш як сім тисяч вояків загинули й до двох тисяч потрапили у радянський полон. Невдовзі нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія доповів Сталінові, що радянськими військами розгромлена під Бродами українська

дивізія “Галичина” й серед її організаторів і військовиків назвав головного капелана дивізії о. Василя Лабу.

Полеві духовники дивізії постійно знаходилися у гущі вояків. Загинули, або пропали без вісти половина капеланів, зокрема о. В.Лещинин, В.-І.Дурбак, о. В.Стецюк (був розстріляний за наказом генерала Фрайтага, нібито за невиконання наказу), важко поранений і не повернувся в дивізію о. Й.Кладочний – капелан 30-го полку. У перші дні після прориву щасливо повернулися до 29-го полку о. М.Левенець і до 31-го полку о. Б.Левицький. Під час переходу через Лемківщину поляками вбитий о. І.Голойда [242. С. 90].

5.3. Капелани 1-ї Української дивізії Української Національної Армії

Довідавшись, що багатьом воякам дивізії “Галичина” вдалося з боями вирватися з оточення, Гімmlер вже 7 серпня 1944 р. віддав розпорядження про її відновлення. 4 вересня в таборі Нойгаммері з близько шести тисяч стрільців і старшин були сформовані полки і окремі підрозділи. Цією роботою керували А.Бізанц, М.Хронов’ят, Є.Побігущий та група німецьких офіцерів на чолі з генералом Фрайтагом, який зумів за бездарне командування під Бродами заробити Залізний Хрест.

У відновлену дивізію повернулися частина колишніх і нові капелани, якими були повністю укомплектовані її частини. Капеланом дивізії призначено о. Михайла Левенця, відзначеного за бої під Бродами Залізним Хрестом, капеланом штабу – о. Л.Сивенького. Полковими капеланами стали: о. І.Нагаєвський, якого поновлено на службі заходами митрополита А.Шептицького капеланом 29-го полку; о. М.Равушинський (30-й полк), о. Б.Левицький (31-й), о. Е.Кордуба (гарматний полк), оо. О.Бабій, Д.Ковалюк, О.Маркевич (Запасний полк), о. І.Томашівський (санітарні підрозділи), о. Ю.Габрусевича з великими труднощами через Гімmlера

полковник А.Бізанц повернув у дивізію з дивізії “Вінінг” з частиною українських вояків. Він став капеланом окремого запасного куреня [179. С. 142–143].

Вже у жовтні ще не до кінця укомплектовану і озброєну українську дивізію було перекинуто в Словаччину для придушення повстання, яке вибухнуло за ініціативою комуністів і підтримувалося Радянським Союзом, щоправда, повстанці скоро розбіглися по домівках і окремі зіткнення відбувалися лише з невеличкими партизанськими загонами, зокрема радянськими. Полки дивізії дислокувалися в районі м. Жіліна й встановили дружні відносини з місцевими жителями, чому сприяла праця військових священиків. Колишній дивізійник, нині відомий історик з української діаспори Василь Верига згадував про похорон стрільця Михайла Грицика: “Похоронні богослужіння відправив о. Ратушинський 10 листопада в місцевім костелі, заповненому людьми. А в поході на цвинтар дівчата в білих сукнях несли вінки, які зложили на свіжій могилі. Під кінець похорону приїхав також і командир куреня майор Віттенмаєр, який побачивши стільки людей, не міг не надивуватися, що цивільне словацьке населення громадою прощало українського вояка, якби одного зі своїх односельчан” [179. С. 172, 173].

Про подібний випадок – похорон десятника Дмитра Січкарука з 29-го полку, який загинув у сутичці з радянськими партизанами, розповідав С.Мединський: “Похорон молодого десятника відправив о. М.Левенець. За домовиною несли вояки кілька вінків, були вінки й від місцевого населення. На цвинтарі зібралось ще більше людей; також з поблизької місцевости, де ми попередньо перебували, прийшло багато людей” [70. 1972. Ч. 37. С. 627].

Саме у ті дні до дивізії прийшла сумна звістка про смерть митрополита А.Шептицького. З цієї нагоди головний капелан о. М.Левенець підготував спеціальний наказ по дивізії, який був підписаний генералом Фрайтагом. У ньому зокрема відзначалося: “Наша Дивізія тратить в Його Екселенції одного із своїх найвизначніших приятелів і найстарших добродіїв. З приводу смерти

високодостойного митрополита Андрея графа Шептицького наказую: 1. Полеві духовники Дивізії мають присвятити неділю 19.11.44. Панихиду (Заупокійну Службу Божу) пам'яті Покійного Митрополита. 2. В проповіді висвітлити діяльність та всі заслуги Митрополита графа Шептицького, як теж вказати на його єдине в своїй багатогранності значіння для українського народу. 3. У всіх частинах присвятити тижні від 12–19.11.44 в рамках світоглядного навчання одну годину Особовості Покійного Митрополита” [179. С. 174].

Згідно традицій галицькі вояки дивізії гідно святкували Різдво 1945 р. На Свят-Вечір у кожній сотні розпорядженням головного капелана о. М.Левенця відбулися спільні святі вечери з кутею, варениками та ін. й з колядою. Стрільців поздоровляли командири як українці так і німці. 7-го січня у розположенні штабів полків в словацьких костелах у присутності вояків і місцевого населення відбулися урочисті Різдвяні богослуження. На Йордана 19 січня, зокрема у 30-му полку зусиллями капелана М.Ратушинського на центральній площі міста встановлено великого хреста, облаштовано прикрасами платформу як вітвар, поруч – бочка зі свяченою водою. Капелан відправив йорданські богослуження, посвятив вояків, а вартова сотня відсалютувала трьома залпами з крісів. Широку участь брало у цих заходах місцеве населення.

Наприкінці січня 1945 р. частини дивізії покинули Словаччину. Згідно наказу командувача 1-ї німецької танкової армії генерала Г.Хейнріці вона перекидалася в Югославію проти партизанської армії Тіто. Перед відходом у всіх частинах капелани відслужили Службу Божу. “У словацькій церкві я відслужив св. Літургію, під час якої співав наш хор, – згадував о. І.Нагаєвський. – Цю св. Літургію ми служили в наміренні словацького народу за їх щирю гостинність до нас. У моїй проповіді я просив прощення за всі “вольнії і невольнії” недотягнення наших стрільців і запевнив їх у повсякчасній вдячності українського народу за їх любов і братнє ставлення до українських вояків, як що як і самі словаки, борються за свою

незалежність... Діти, дівчата, жінки і чоловіки прослезились і великою громадою йшли за нами кілька кілометрів з плачем, якби за своїми рідними” [141. С. 103].

Здійснивши піший перехід на відстань 900–1000 км через Словаччину і Австрію, дивізія вийшла в район словенського міста Марібор, де розмістився її штаб, 29-й полк, артилерія і фюзилери. 30-й дислокувався в Словеноградку, а 31-й на німецько-югославському кордоні вздовж Драви. Майже водночас сюди прибув Український Легіон Самооборони (Волинський), під командуванням полковника П.Дяченка, який усім складом (600 вояків) був включений до дивізії. Відтак, у дивізії набагато збільшилася частка вояків православного віросповідання. У зв’язку з цим, нарешті Гімлером дано дозвіл мати в “Галичині” православних священників. Ними стали о. П.Дубицький і о. І.Скакальський, які прийшли з легіоном та призначений протопресвітером владикою Палладієм о. О.Новіцький, який власне служив у дивізії як вояк [242. С. 91–92].

Завданням дивізії була боротьба з партизанськими частинами Тіто та четниками Михайловича. Зрештою з останніми українці зразу ж встановили неписане перемир’я й підтримували майже дружні відносини. У операціях проти тітовців та у ході окремих сутичок дивізія втратила загалом кілька десятків стрільців, включаючи загиблих від нальотів англійської авіації, їх ховали згідно з традиціями церкви полкові капелани. Зокрема, коли у сутичці з партизанами загинув рій Гриника з 30-го полку, капелан М.Ратушинський відправив похоронні богослужіння й організував особисто, внаслідок байдужості німецьких командирів, похорони з військовими почестями та облаштував хрестом братню могилу у м. Веленьї [179. С. 189].

17 березня 1945 р. у погодженні з німецьким командуванням генерал Павло Шандрук оголосив про створення Української Національної армії, якій підпорядковано українські військові формування, зокрема дивізія “Галичина” під найменуванням 1-а Українська Дивізія. Її командиром призначено генерала Михайла Крата, уродженця Полтавщини, активного учасника

українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. У квітні її полки прийняли присягу, в якій зокрема зазначалося: “Присягаю Всемогучому Богові перед Святою Його Євангелією і Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя ні здоров’я, скрізь і повсякчас під Українським Національним Прапором боротися із зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину – Україну”. Присягу проводили капелани полків і окремих підрозділів [242. С. 128; 170. С. 500–501].

Перекинута із Словенії до Австрії, дивізія зайняла оборону в районі м. Фельдбах, Гляйхенберг проти частин 3-го Українського фронту, серед яких було багато українців. Через гучномовці українською мовою велася активна агітація за перехід до радянських військ, яка часом була ефективною. Війна наближалася до кінця й українські командири шукали шляхи для порятунку особового складу. До цього спричинилися прибувші в дивізію П.Шандрук, О.Вехтер, А.Бізанц. 8 травня частини розпочали відступ у напрямку англійських військ. Майже повністю, за виключенням 700 вояків, які потрапили до американців, українці склали зброю перед англійцями в м. Шпітталі. Звідти їх перевезли до табору в італійському містечку Белярії на березі Адріатичного моря. Комендантом було призначено генерала М.Крата, а до штабу увійшли досвідчені командири Борис Барвінський, Віктор Малець, Савелій Яськевич. Глибоко усвідомлюючи важливість відновлення релігійного життя, командування табору наряду з утворенням життєво важливих структур і служб вже у перші дні червня 1945 р. утворило Духовний Відділ. Його очолили о. Е.Кордуба, поручник – як декан греко-католицьких полкових капеланів, а ними були отці Олександр Маркевич, Михайло Ратушинський та Олександр Бабій; та ієромонах Іов Скакальський, представник української православної церкви. Відзначимо, що з близько десяти тисяч вояків 90% вояків були греко-католицького віросповідання, а решта – православного [178. С.61]. Духовний відділ 1-ї Української дивізії підтримував тісні зв’язки з капеланом о. П.Сиваком з 2-го польського корпусу генерала Андерса, частини якого дислокувалися поблизу Белярії. У

складі корпусу перебувало близько чотирьох тисяч вихідців із Західної України, греко-католиків.

“У важких таборових умовах перед священиками лежала велика відповідальність, – зазначав один із таборитів згодом відомий історик Василь Верига, – зберегти мораль своєї пастви від зневіри і тотальної деморалізації, яким аж занадто сприяли як політичні так і побутові умови табору. Але в ім’я правди треба ствердити, що вони – дивізійні священики-капелани вив’язалися зі свого завдання. Вони не одному дивізійнику приносили моральну розраду і духову допомогу” [178. С. 92].

Першим випробуванням українців був широкомасштабний процес повернення до СРСР його колишніх громадян, який розгорнувся зразу ж по війні за ініціативою сталінського керівництва. Спеціальні комісії по репатріації, утворені відомством Л.Берії з числа співробітників репресивних органів, докладали усіх зусиль, щоб повернути українців дивізій “Галичина”, 1-ї Української з УНА в Радянський Союз й учинити над ними розправу. Не випадково до табору прибув з великою групою енкаведистів генерал Філіп Голіков, голова Репатріаційної комісії Раднаркому СРСР, згодом Маршал Радянського Союзу. Українці одностайно і в категоричній формі відкидали пропозиції радянських представників. Але, враховуючи часто байдуже відношення західних союзників до долі радянських громадян, що спричиняло масову насильну передачу їх в руки сталінського режиму, особливо вояків оголошених “зрадниками” (як це було з власівцями), над галичанами нависла смертельна загроза.

Вирішенню цієї складної проблеми допомогли термінові і ефективні заходи українських капеланів. “Особливою заслугою наших українських католицьких душпастирів було те, – згадував один з таборитів Богдан Ольгин, – що вони перші “пробили вікно у світ”, перші подали вістку про нас до Риму, що спричинило довгий ланцюг дій і ситуацій, які радісними спалахами прояснювали захмарені горизонти тогочасного нашого життя” [312. С. 229]. Знаючи, що в Римі знаходилася греко-католицька Колегія

св. Йосафата та єпископ УГКЦ Іван Бучко, вони звернулися до владики за допомогою. Вже наприкінці червня 1945 р. до табору прибули посланці єпископа отці Михайло Ваврик та Іван Біланич, які ознайомилися із становищем українських військовополонених. До речі, вони були вражені добрим внутрішнім порядком у таборі, та організованим релігійним життям, відвідали вечірню молитву в облаштованому в наметі храмі. Відтак, владику Іван, знаючи прихильне ставлення папи Пія XII до українців, повідомив його про загрозу життя дивізійників і просив негайно втрутитися у справу репатріації, не допустити насильницького повернення в сталінську імперію на вірну смерть українських вояків. Отож, завдяки клопотання папи Римського, який 5 липня 1945 р. у зверненні до урядів Великобританії і США просив: “не репатріювати насильно українців” [312. С. 61] та своєчасних заходів Душпастирського відділу близько десяти тисяч дивізійників були врятовані від розправи радянських репресивних органів. Цілком слушно В.Верига зауважував: “Про політичне положення полонених українців довідався, спершу Ватикан і Папа Пій XII прохав перед аліянтами у справі Дивізії”. Крім того, вістка про дивізію “Галичина” (1-шу Українську дивізію УНА) розійшлася по усьому світові, дісталася до багатьох близьких і рідних вояків [178. С. 96]. Не випадково радянські провідники виставили англійцям вимогу вилучити з табору на період їх роботи українських капеланів, що було здійснено.

Діяльність капеланів відбувалася згідно планів Душпастирського відділу, узгодженого з командуванням табору. Вважаємо за необхідне навести один з документів – розпорядження від 13 червня 1945 р. підписане о. О.Кордубою та начальником штабу В.Малецем щодо проведення Служби Божої в частинах в день свята Вознесення: “А. Греко-Католицькі: 1. О. Кордуба – на збірній площі 2-го полку ч. 11, для 1-го, 2-го і Запасного полку та Штабової сотні. Співає хор під орудою стр. Головацького. Престіл уладжує командир 2-го полку. 2. О. Маркевич – на збірній площі ч. 22. Участь беруть полки: 3-й, 4-й та Технічний. Співає хор під орудою

хор. Гумініловича. Престіл уладжує командир Технічного полку. 3. О. Бабій – на площі Гарматного полку, ч. 32. Співає хор під орудою хор. Мариняка. Участь беруть Гарматний та 5-й полки. Престол уладжує командир Гарматного полку. 4. О. Ратушинський відправить Службу Божу в год. 6.00 в шатрі Культурно-освітнього відділу коло штабу. Б. Православні. О. Ієромонах Скакальський – на площі Запасного полку. Всі частини табору вишлють усіх православних стрільців на православну Службу Божу в год. 7.50” [178. С. 93–94].

У другій половині жовтня 1945 р. українську дивізію переведено у табір біля м. Ріміні, в якому побутові умови були кращими, що сприяло розгортанню широкомасштабної культурно-просвітницької роботи та більш гідного задоволення релігійних потреб таборитів. На той час у таборі перебували 9300 вояків, з них 288 старшин. Виходців із Галичини, тобто греко-католиків нараховувалося 7900 (85%). Серед дивізійників було 850 українців Наддніпрянщини, які спільно з уродженцями Волині, Холмщини й Закарпаття складала православну громаду (близько 1200 осіб) [312. С. 65–66].

Визначною подією релігійного життя на початку перебування в Ріміні був приїзд до табору єпископа Івана Бучка. Разом з ним прибув також голова Закордонного представництва УГВР Микола Лебедь, визначний діяч ОУН. Високі гості ознайомилися з побутовими умовами, розвитком духовного життя, зустрілися з капеланами та особовим складом дивізії. Все це сприяло організації подальшої допомоги. Відтак впродовж двохрічного перебування в Ріміні до дивізійників регулярно приїжджали з Риму керівник Українського Допомогового Комітету о. М.Ваврик, отці Когут, ЧСВВ, П.Миськів, ЧСВВ, В.Ковалик ЧСВВ, В.Кушнір, Ю.Катріїв, ЧСВВ, М.Любачівський, Д.Блажейовський, В.Пекар та інші, які брали участь у релігійних заходах, привозили літературу, проводили реколекції [330. С. 335–337]. Урочисто пройшла зустріч з вояками на площі біля церкви, які вишикувалися стройними рядами. “Єпископа привітав, за староукраїнським звичаєм,

комендант табору, сотник Яськевич, – повідомляла 9 грудня 1945 р. таборова газета “Батьківщина”. – Після того Єпископ пройшов шпалером, благословляючи всіх, до церковці, де його привітав таборовий капелян о. пор. Кордуба. Стрілецьтво зібралося біля церкви, щоб вислухати Архирейську Службу Божу, а до середини ввійшли представники полків. До Богослуження станув Високодостойний Гість в асисті трьох священників: оо. Ратушинського, Бабія й Маркевича. Співав церковний хор під проводом дес. Головацького. Після Богослуження Преосвященний виголосив проповідь... З доручення Святішого Отця передав Преосвященний усім присутнім і неprisутнім та нашим родинам Апостольське благословення”.

Піклування Ватикану табором дивізії продовжувалося впродовж подальшого його існування до червня 1947 р. Регулярно приїжджали з Риму керівник Українського Допомогового Комітету о. М.Ваврик, а також отці Д.Глажейовський, М.Когут, ЧСВВ, В.Ковалик, ЧСВВ, В.Кушнір, Ю.Катріїв, М.Любачівський (згодом митрополит УГКЦ у Львові), П.Миськів, В.Пекар та інші, які брали участь у релігійних заходах, привозили літературу, проводили реколекції [149. С. 41–44]. Згадуючи ті дні, о. Михайло Ваврик, ЧСВВ, згодом відомий історик української Церкви, писав: “Відтоді українська Дивізія не переставала бути осередньою точкою нашої комітетської діяльності, що йшла в трьох головних напрямках: 1) оборона Дивізії від видачі, через безпосередні заходи в альянтських чинників та безпосередньо через заступництво апостольського Престолу й інтервенцію українських чинників США й Канади; 2) наладження зв’язків наших дивізійників з їхніми родинами й українськими організаціями в Європі й Америці; 3) підмога для самої Дивізії, зокрема в релігійній і культурно-шкільній ділянках” [312. С. 198].

Урочисто відзначалися у таборі релігійні та національні свята. Зокрема на роковини Першолистопадового 1918 р. Зриву у Львові й утворення ЗУНР прибули о. М.Ваврик, ЧСВВ з Риму та о. М.Когут, ЧСВВ із США. Разом з капеланом табору о.Е.Кордубою вони провели для дивізії урочисту Службу

Божу в таборівій каплиці та взяли участь у святковій Академії з цієї нагоди, яку влаштувала таборова “Просвіта”. Приїзди високих гостей Душпастирський відділ намагався використати для вирішення головної проблеми - звільнення військовополонених українців з Ріміні. Так посол канадського парламенту Антін Глінка після відвідин табору мав аудієнцію у Папи Римського у лютому 1947 р., у ході якої порушив справу дивізійників. Зауважимо, що заокеанська українська діаспора впродовж 1946–1947 рр. неодноразово порушувала справу дивізійників у парламенті й конгресі США та Канади, влаштовувала масові віча з резолюціями щодо визволення українських вояків.

25 квітня 1947 р. у присутності всього особового складу дивізії англійський генерал Колвел оповістив, що уряд Великобританії прийняв рішення перевести дивізію в Шотландію. Наступного дня українські капелани відправили в таборових каплицях молебні з нагоди завершення таборового життя. Прибувши з Риму о. М.Ваврик зачитав дивізійникам листа єпископа І.Бучка з благословенням для таборитів з нагоди їх від'їзду з Ріміні. У період 29 квітня – 10 червня 1947 р. частини дивізії покинули Італію. Перед від'їздом капелани відправили панахиди на могилах 38 стрільців і старшин, які померли у таборі, або загинули за трагічних обставин.

На жаль, становище українців у таборі Шефїлд в Шотландії майже не змінилося. Вони були розміщені в бараках за колючим дротом. По-суті змінилося лише їх трактування: не військовополонені, а такі, що добровільно здалися у полон. Вояки отримали змогу працювати й заробляти якісь гроші. За традицією капелани налагодили релігійне життя, урочисто відзначали свята Різдва і великодня 1948 р. Оскільки дивізійників розкинули в різні табори, разом з ними роз'їхалися капелани отці О.Маркевич, М.Ратушинський, О.Бабій. До речі на Великдень українських вояків у таборі Вульфокс відвідав Гетьманич Данило Скоропадський.

Між тим, долею дивізійників переймалося все більше громадсько-політичних організацій української діаспори. Не забував про них і Ватикан. Нарешті у вересні 1948 р. уряд Великобританії виніс остаточне рішення щодо звільнення українських вояків і надання їм статусу емігрантів. Відтак, значна частина їх виїхала за океан. Залишилося також чимало, оскільки канадський уряд того року прийняв рішення не приймати дивізійників, як вояків, що билися на боці нацистів. Зокрема о. Олександр Маркевич, який помер 1964 р. в Манчестері. Там же помер капелан дивізії о. Е.Кордуба 1953 р. Ієромонах І.Скакальський виїхав до Бразилії й, будучи Архієпископом Української православної церкви, помер у Куритибі 1974 р. [312. С. 40-44]. Зрештою, 1950 р. англійський уряд повністю зняв інспіровані радянськими чинниками звинувачення дивізійників у колабораціонізмі і чимало їх змогли виїхати до Канади, де існувала й збереглася донині потужна українська еміграція.

5.4. Організація церковно-релігійного життя в формуваннях УПА

В роки Другої світової війни Українська Повстанська Армія була по суті єдиною збройною формацією, яка боролася за самостійну соборну Українську державу проти всіх окупаційних режимів, як гітлерівського, так і сталінського, її частини і загони діяли на західноукраїнських землях Волині, Галичини, Буковини й часом контролювали великі території. Армія користувалася широкою підтримкою українського населення та його духовенства. У ході збройного опору радянському і нацистському тоталітарним режимам керівництво ОУН та командування УПА розраховувало на підтримку духовних провідників народу в особі кліру греко-католицької і православної церков. У своїх деклараціях до населення краю вони наголошували, що відстоюють демократію, свободу віри і світогляду, визнають усі релігійні культу, які не суперечать громадянській моралі. У період протистояння з радянським режимом вони акцентували увагу на те, що воюють проти влади, яка нищить церкви, жорстоко

переслідує священнослужителів та вірних. [49. Оп.1, спр.16, арк. 1; 51. Оп.1, спр.79, арк.6]. Ці заяви із розумінням сприймалися широким загалом духовенства, особливо із розгортанням після війни процесу ліквідації УГКЦ.

Надаючи великої уваги політично-виховній роботі серед особового складу армії, командування УПА і провід ОУН усвідомлювали потужний вплив на повстанців церкви, оскільки релігійність населення Західної України була традиційно високою. “Поряд з політвиховниками, відзначає сучасний історик С.Ткаченко, важливу роль у створенні належного морально-психологічного клімату в підрозділах відігравали священники, їх вплив на бійців був дуже великим. Священники не входили в штат формувань УПА, але постійно знаходилися в старшинських і підстаршинських школах; тимчасово – у деяких бойових відділах” [324. С. 225].

Перші збройні формування УПА під найменуванням “Поліська Січ” появилися напередодні радянсько-німецької війни під командуванням прихильника уряду УНР в екзилі отамана Тараса Боровця-Бульби. Навесні 1942 р. армія чисельністю до восьми тисяч повстанців набрала антинацистського характеру й спільно із загонами ОУН мельниківського крила контролювала значний район Полісся і Волині, Улітку 1943 р. утворені на Волині збройні формування ОУН бандерівського крила підпорядкували загони Т.Бульби й утворили єдину формацію УПА з Головною командою на чолі якої став полковник Роман-Дмитро Клячківський, а також чіткою структурою. Армію склали чотири бойові групи: “Заграва”. “Богун”, “Турів”, “Тютюнник”, які діяли на території Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Командирські кадри готували старшинська “Дружинники” та підстаршинська школи. Наприкінці 1943 р. армію очолив генерал Роман Шухевич. У зв’язку із потужним зростанням масштабів повстанського руху і розповсюдженням його території, утворюються групи УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід та УПА-Південь в яких нараховувалося близько 60 тисяч вояків [240. С. 31–36].

Специфіка партизанської війни проти сильного противника, якими були окупаційні режими Берліну і Москви, надзвичайно ускладнювала організацію церковно-релігійного життя в формуваннях УПА, забезпечення духовних потреб їх вояків. Частини не мали можливості утримувати капеланів у штаті та створити умови для їх постійної діяльності. Насамперед, не сприяла цьому маневрена тактика бойових дій відділів УПА. По-друге, командири не дозволяли собі ризикувати життям священників й навіть, маючи у складі формувань капеланів, намагалися тримати їх подалі від небезпеки, яка по-суті завжди оточувала повстанців. Отже, постійних душпастирів мали лише старшинські школи “Дружинники” на Волині та “Олені” – у Карпатах та деякі тиллові частини.

Незважаючи на складні обставини, командири повстанських частин постійно уживали необхідних заходів для задоволення релігійних потреб особового складу. Найбільш поширеним методом було використання місцевих парохів в районах дислокування повстанців. З цією метою, зокрема політвиховник групи УПА “Заграва” Юрій Рибак 4 жовтня 1943 р. у наказі всім комендантам в окрузі “Заграва” зазначав: “Найпізніше до дня 15 жовтня ц.р. ...подати скільки в терені є священників, яких, на якій мові відбуваються церковні служби, подати які є в терені релігійні секти, їх наставлення до нас” [10. С. 192]. Варто зауважити, що командир цієї групи 26-літній уродженець Дермані на Здолбунівщині майор Іван Литвинчук походив з родини православного священника, навчався в Кременецькій духовній семінарії, відтак надавав великої уваги релігійному життю в окрузі.

Відтак, командування “Заграви” взяло на облік всіх священників на території Костопольського, Степанського, Дераженського, Людвіпольського та інших районів, які контролювали повстанці, на Волині. У звіті від 25 грудня 1943 р. командувачу УПА майор Литвинчук повідомляв, що взяв на облік 44-х православних священників (відзначимо, що на Волині діяла виключно православна церква Автокефальна або Московського патріархату).

З них 25 можна було залучати до відправ у повстанських відділах [51. Оп. 1, спр. 128, арк. 13–21]. Щоправда, деякі командири округ і частин не довіряли православним священикам. У звіті від 30 листопада 1943 р. командир округи “Богун” Петро Олійник в розділі “Церковне питання” відзначав: “Православна Церква (а також і католицька) не може сьогодні стати мобілізуючим чинником нашого народу”. Водночас, війн вважав, що “треба використовувати для нашої політичної масової роботи усі форми їхніх масових зборів” [10. С. 458].

Форми і методи забезпечення духовних потреб повстанців були різноманітні. Обов’язково за участю священиків проводилися урочисті Служби Божі з нагоди великих релігійних свят: Різдва, Великодня, Водохреща та інших. Звичайно, командири груп, округ віддавали спеціальні накази з цієї нагоди. Так, 7 січня 1944 р. командир округи “Турів” Юрій Стельмашук, поздоровляючи своїх вояків, писав: “Нехай сьогоднішнє Свято Різдва, що є символом зродження нової ідеї, творцем якої був Переможний Христос, буде Святом Народження нового нашого зусилля духа проти насильства в ім’я вічного нового ідеалу – Воля людині і народу” [10. С. 539]. У такі дні до місць дислокування повстанських частин запрошували священиків з найближчих населених пунктів, які здійснювали Службу Божу. Нерідко священики прибували до повстанців для урочистого прийняття присяги, а також для поховання окремих бійців і командирів.

У фундаментальному дослідженні сучасного вітчизняного історика Володимира Борщевича “Волинський пам’ятник” вміщені сотні біографічних нарисів про священиків Волині, зокрема, які співпрацювали з УПА та стали жертвами нацистського, радянського та польського терору. Так, 1943 р. за зв’язки з повстанцями були заарештовані і розстріляні нацистами священики Андрій і Володимир Мисечки, Іван Зварич, Венедикт Керницький, Микола Малюжинський, Леонтій Мельник, Андрій Пинкевич, Степан Клубок та багато піших. Зокрема у о. С.Клубка знаходилися в частинах УПА двоє синів і три дочки, які загинули пізніше від рук енкаведистів, а двоє дітей були

заслані у Сибір [172. С. 213, 144]. Слід відзначити, що значну частку повстанців волинської групи УПА-Північ склали місцеві хлопці, а також збігли з німецького полону вояки Червоної армії, здебільшого з Наддніпрянщини, тобто вихідці з країв традиційно православної церкви. Зрештою україномовних священників Автокефальної церкви сприймали й галичани, серед яких панувала греко-католицька віра.

За співробітництво з частинами УПА, духовну опіку повстанців, надання матеріальної допомоги десятки священників Волині і Полісся були репресовані радянськими органами НКВС після 1944 р. Арештовані й заслані у концтабори на 10–25 років душпастирі М.Бичківський, В.Борецький, Ф.Бусел, І.Малишко, В.Калинчук, В.Кульчинський, А.Микульський, В.Пашкевич, М.Соболевський, Д.Соловей, Д.Шандрук, А.Волощук, розстріляний без суду в червні 1944 р. протоіерей з Гдинська Іван Тарнавський, вбитий радянськими партизанами на Великдень 1943 р. парох с. Хотешів Олександр Білецький, розстріляний відділами польської Армії Крайової парох с. Чудель Федір Галабурда. За звинуваченням: “Під час німецької окупації пастор духовно опікувався вояками відділів УПА” 1947 р. розстріляний енкаведистами о. Полієвкт Скрипник з Ковельщини [172. С. 299].

Серед духовенства, яке співробітничало з УПА була ігуменя монастиря Євлогія – Марина Омельчук. “Перебуваючи в Зимнівському та Дерманському монастирях, допомагала бандам українських буржуазних націоналістів”, – писали про неї радянські органи. В результаті жінку хоча й не репресували, але усунули з посади настоятеля монастиря й відмовили у поселенні в жіночому монастирі [172. С. 232–233].

Командири, а насамперед політвиховники формувань УПА постійно дбали про забезпечення духовних потреб повстанців. Наказом командувача полковника Д.Клячківського, продубльованого усіма частинами групи УПА-Північ, було впроваджено постійний час для молитви: ранком у 7.00–7.15 і ввечері 19.45–20.30 [10. С. 206, 400]. Уживалися заходи для включення в

штат постійних капеланів. Так, у 1943–1944 рр. у курені Голобенка з військової округи “Турів”, яка діяла в районі Маневич, а згодом рейдувала на південний схід, капеланом був о. Лев. Він не лише опікувався своїми вояками, але й провадив активну політвиховну роботу серед населення. “Добре враження на селян зробив теж наш капелан о. “Лев”, що ходив по хатах і розмовляв з селянами”, – згадував один з вояків куреня В.Новак [10. С. 110–111].

Багато уваги приділяв забезпеченню релігійних проблем повстанців командир групи УПА-Захід (1944–1949) генерал Василь Сидор. Він постійно вимагав від служби політвиховання знаходити можливості для душпастирської праці серед вояцтва священиків греко-католицької церкви, оскільки майже всі його вояки були вихідцями з Галичини. Зазначені обставини не дозволяли укомплектувати капеланами повстанські формування. Проте, деякі з них мали військових священиків, які добровільно вступали до лав УПА. Одним з них був парох з Турківщини о. Володимир Рибалта. “Отець В.Рибалта належав до того чудового покоління священиків, які мали в душі дві великих любові: віру в Бога та безмежну любов до України, – писав про нього представник української діаспори в США Ярослав Стех. – Коли весною 1944 року на нашу землю знову вдруге насувались орди большевицько-московських червоноармійців... о. Володимир Рибалта вирішує приєднатися до підпільної боротьби УПА та стає її партизанським капеляном. Будучи капеляном, о. В.Рибалта виконував всі священні обов’язки: правив полеві Служби Божі, сповідав, допомагав душевно в болях пораненим, хоронив і у своїх проповідях піддержував на душі воїнів УПА, втілюючи глибокі християнські звичаї, та в міру своїх можливостей допомагав українському населенню” [60. 2004. 8 липня]. Повстанський капелан загинув у бою з енкаведистами 1944 р. Протягом року діяв капеланом у військовій окрузі “Говерля” парох із Снятинщини о. Іван Чугайда. 1944 року в загоні “Озеро” групи УПА “Турів” перебував капелан ”Орлик”.

У історію визвольної боротьби УПА проти радянського тоталітарного режиму увійшло ім'я капелана Лемківського куреня групи “Сян” Андрія Радя – “Яворенка”, який впродовж трьох років (1944–1947) діяв у лавах повстанців. Уродженець с. Коровники біля Перемишля закінчив Духовну семінарію й душпастирував у с. Криве на Лемківщині, був активним громадським діячем, організатором і керівником товариств “Просвіта”, “Сокіл” та ін. Улітку 1944 р. вступив до лав Повстанської армії й в умовах партизанської війни завжди був рядом з вояками, підтримував їх морально-бойовий дух. Виконуючи завдання командувача генерала Р.Шухевича, його повстанська група восени 1947 р. здійснювала рейд через Австрію на Захід. У одній із сутичок з підрозділом КДБ “СМЕРШ” капелан потрапив у полон. Згодом відбув десять років заслання й помер на Рогатинщині [89. 1996. Ч. 13. С. 18–19].

Там само на Перемищині у складі повстанського куреня “Байди” під командуванням М.Савченка у 1944–1948 роках діяв о. Василь Шевчук, схоплений і розстріляний поляками [279. С. 255].

Деякий час у повстанському таборі відомого успішними діями куреня під командуванням Василя Андрусика – згодом командира тактичного відтинку “Чорний ліс” – знаходився як капелан о. Микитюк. Цей курінь вів бойові дії як проти нацистів, так і проти органів радянської влади і був визнаний одним з кращих у групі УПА-Захід, в чому була й заслуга о. Микитюка. У промові з нагоди Великодня 1945 р. перед українськими партизанами він наголошував: “Ви покинули рідну стріху, батьків, матерів і віддайте себе всеціло одній великій справі. Вам випала честь і обов'язок здобувати Україні волю. Вірно сповнюйте накази проводу до переможного кінця! Хай Вас Господь Бог благословить на святе діло. Христос воскрес. Воскресне Україна!” [11. С. 134].

В більш сприятливих умовах довелося душпастирувати капелану старшинської школи УПА “Олені” у 1944–1945 рр. о. Роману Хомину “Рафаїлу”. Порядок, запроваджений досвідченим командиром Федором

Польовим, дозволяв курсантам задовольняти релігійні потреби в місці постійної дислокації – важкодоступного для енкаведистів у Карпатах. До речі, заступником начальника школи був Ярослав Вітовський – син легендарного січовика, організатора і керівника Першолистопадового 1918 р. зриву в Галичині та першого військового міністра ЗУНР. Цей повстанський командир 1946 р. пораненим потрапив у руки НКВС, які доповідали про свій успіх безпосередньо М.Хрущову. Ярослав загинув у львівській тюрмі.

Чимало священиків, будучи парохами, систематично надавали духовну опіку повстанцям частин, які дислокувалися у цій місцевості. Зокрема, о. Микола Когут з с. Улашківці на Чортківщині гайовував у лісах, правив святкову Службу Божу, панахиди, вінчав вояків, переховував партизанів. Але 1948 р. був арештований і засланий на десять років у Сибір [121. 1994. 5 листопада].

Саме активна участь духовенства УГКЦ у русі опору впровадженню в краї сталінського тоталітарного режиму стала одною з головних підстав для термінових заходів радянської влади з метою ліквідації непокірної церкви невдовзі після смерті митрополита Андрея Шептицького в листопаді 1944 р. Вже навесні наступного року були арештовані та ув'язнені всі ієрархи церкви на чолі з митрополитом Й.Сліпим. Розгорнулася широкомасштабна кампанія насильницького навернення духовенства і кліру УГКЦ у православ'я. Це послабило участь духовенства у праці безпосередньо в загонах УПА, які до того ж в ті роки перейшли до нової тактики дій невеликими маневреними підрозділами. Значна кількість священиків, які чинили спротив переходу у православ'я, були заарештовані і за стандартними звинуваченнями у співпраці з рухом опору ОУН–УПА засилялися на тривалі терміни у радянські концтабори. Проте, і у катакомбний період існування, після Львівського собору 1946 р. греко-католицьке священицтво, а не рідко й ті, хто прийняв православ'я, надавали допомогу осередкам ОУН і загонам УПА можливими методами і формами до середини 1950-х років – часу практичного завершення збройної боротьби.

ВИСНОВКИ

Історико-джерелознавчий аналіз проблеми функціонування душпастирської служби в українських військових формаціях першої половини ХХ століття засвідчує, що її окремі аспекти знайшли відтворення у науково-історичних і мемуарно-аналітичних працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Специфіка теми, яка охоплює організацію і діяльність армійського духовенства надзвичайного широкого діапазону, українських військових формацій першої половини ХХ ст. з його двома світовими війнами та революційними потрясіннями, в умовах різнопланових церковно-державних стосунків і боротьби ідеологій, зумовили її дискусійність та відсутність комплексного об'єктивного висвітлення.

Зазначена проблема виявилася недослідженою у вітчизняній історіографії, оскільки в радянський період усі національні військові формування, армії державних утворень України доби Визвольних змагань першої половини ХХ ст. таврувалися як "буржуазно-націоналістичні", а українське священицтво традиційно оголошувалося непримиримим ворогом комуністичної тоталітарної системи, тим більше військове. Відтак, ця проблема в радянській історіографії ігнорувалася або висвітлювалася з точки зору партійної пропаганди у викривленому вигляді. Науково-історичні та мемуарно-аналітичні праці української діаспори, які потрапляли в країну, надовго осідали у спецфондах бібліотек і були майже недоступні вітчизняним дослідникам. Це був важливий фактор, який ускладнював процес дослідження проблеми, власне його вплив відчувають і нинішні дослідники, яким не вистачає архівних документів. Адже військові формації України постійно були в стані війни, або партизанської боротьби, їхня документація здебільшого опинялася за межами батьківщини. Щоправда, вже після Другої світової війни, частина документів колишніх інтернованих армій УНР і ЗУНР повернулася в Україну, окремі колекції розсіяні в архівах Києва, Львова, Москви, Праги, Варшави, що склало додаткові труднощі для

науковців з цієї проблеми. Повстанські ж документи 40-х рр. осіли в малодоступних архівах Служб безпеки України та обласних управлінь.

На наш погляд, саме вказані фактори стали головною причиною відсутності комплексних досліджень і фундаментальних праць з проблеми історії українського військового духовенства, яка заслуговує глибокого вивчення і масштабного висвітлення вітчизняними істориками.

Аналіз зародження і діяльність військового православного та греко-католицького священицтва з часів козаччини, революції 1848 р. в Австрії до вибуху Української революції 1917-1921 рр. і визвольного руху під проводом ОУН-УПА у 50-х роках ХХ ст. виявляє їх загальнонаціональні риси. Власне однією з особливостей українського народу є його релігійність. Дана особливість сформувалася внаслідок взаємодії релігії і етносу в умовах довголітнього підневільного національного буття. Український народ загалом був і є одним із найрелігійніших народів світу. Отже, існування священиків (капеланів) в усіх без виключення українських військових формаціях першої половини ХХ ст., навіть у невеличких частинах зразка батальйону "Нахтігаль" (1941) чи куренів УПА (1942-1949), було закономірним явищем, оскільки командування, незважаючи на складні умови збройної боротьби, прагнуло забезпечити релігійні потреби особового складу.

Водночас, характеризуючи стан служби капеланів різних українських формацій, слід відзначити, що вона була найкраще організована і найчіткіше функціонувала в легіоні Українських Січових Стрільців (1914-1918) і Галицькій армії (1919-1920), тобто на теренах південно-західної України, де серед українського населення домінувала Греко-католицька церква. Це було зумовлено кількома важливими факторами.

Насамперед, майже всі польові духівники мали фронтний досвід, оскільки прийшли з посад капеланів (фельдкуратів) українських полків австрійської армії. До того ж, Військове міністерство ЗУНР (створене у листопаді 1918 р.) вважало можливим залишити структуру і цісарські

нормативні акти, якими керувалося військове духовенство до осені 1918 р. По-друге, впродовж століть Греко-католицька церква від Берестейської унії 1596 р. була оплотом національної ідентичності західних українців, а своєю культурно-просвітною діяльністю та активною участю у національно-визвольному русі завоювала непохитний авторитет серед поневоленого народу. Церква була тісно пов'язана з мільйонами вірних не лише релігійними, але й національними, культурними та соціально-політичними зв'язками. Дієвому впливу церкви на суспільно-політичне життя регіону сприяла наявність високоосвіченого і працюючого кліру під проводом члена Національної Ради ЗУНР, митрополита Андрея Шептицького, який в молодості пройшов вишкіл в австрійській кінноті. Капелани Галицької армії опікувалися пораненими і сім'ями загиблих, організовували благоустрій військових меморіалів, поряд із командирами брали участь у вишкільно-виховній та культурно-просвітній діяльності, влаштовували польові каплиці. Десятки з них загинули у 1918-1920 рр. на польському, більшовицькому і денікінському фронтах.

У набагато складніших умовах формувалося військове священицтво українських збройних сил Наддніпрянщини. На цей процес суттєво впливала релігійна ситуація в підросійській Україні. У поліетнічній і поліконфесійній Романівській імперії православ'я було удержавленим, а церква, по-суті обслуговувала імперську владу. У прагненні створити суцільний геополітичний простір і єдину національну церкву, російський уряд і московська церква уніфікували церковну службу, витіснили українську мову із богослужбової практики, церковної культури, звичаїв і традицій. Велася активна русифікація населення України та його Церкви. За цих умов з перших днів національно-демократичної революції 1917-1921 рр. у Центральній Раді (більшість її членів представляли соціалістичні партії) склалося загалом негативне ставлення до Руської Православної церкви взагалі, відтак і до її кліру.

Перші військові частини Центральної Ради у 1917-1918 рр. комплектувалися панотцями стихійно і організованої служби капеланів не існувало, що було цілком закономірним явищем, оскільки до влади і керівництва військом прийшла українська інтелігенція, яка не сприймала російське православ'я, але й не спромоглася до створення української автокефалії. Недолік було усунено лише наприкінці 1919 р., коли відступаюча Армія УНР опинилася на грані воєнної катастрофи. Подальші події засвідчили, що служба військового духовенства Армії УНР, укомплектованого здебільшого православними священиками з російської армії, цілком себе виправдала й зіграла значну роль у підтримці морально-бойового духу особового складу українського війська (зокрема, у таборах інтернування в Польщі і Румунії початку 20-х рр.).

Із українських військових формацій періоду Другої світової війни добре організованою була служба капеланів у дивізії "Галичина" (створена 1943 р.), згодом 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, які знову ж таки були укомплектовані греко-католицькими священиками на чолі з досвідченим о. Василем Лабою. Специфіка партизанської війни УПА не дозволили впровадити штатну структуру капеланів, але командування знаходило можливості для забезпечення релігійних потреб вояків зусиллями місцевих священиків.

Таким чином, існування інституту військових священиків в українських збройних формаціях стало закономірним явищем, притаманним збройним силам усіх християнських народів.

Повчальним для Збройних сил України є досвід Війська Польського, де вибудовано чітку структуру служби військового духовенства.

Польській польовій єпархії на чолі з єпископом підпорядковані католицькі капелани, які входять в структуру всіх військових частин і установ. Водночас, спеціальне управління Війська Польського організовує діяльність православних капеланів, які опікуються українцями Холмщини і Підляшшя. Повчальним досвідом може бути організація служби у Збройних

силах США, де при Міністрі оборони діє центральний орган - Рада у справах капеланів, в армії, корпусі, на флоті - відділ головних капеланів, у дивізіях і бригадах - відділення. Капелани у званні капітана впроваджено у кожних військових частинах, гарнізонах, базах, навчальних закладах, шпиталях тощо - загалом близько 3000.

Загалом у світі існує дві моделі душпастирської служби: американська, де капелани тісно пов'язані з командирами й відповідають не лише за забезпечення релігійних потреб військовослужбовців, але й за морально-психічний стан, підпорядковані командуванню, мають озброєння; за європейською моделлю капелани не підпорядковані командирам, виконують чисто свої функції пастиря. За другою моделлю організовано забезпечення релігійних потреб військовиків у Бундесвері, в якому діє 250 капеланів – у розрахунку один на 1500 осіб, а також у Королівських збройних силах Великобританії – 154 капелани.

Зважаючи на позитивну роль інституту капеланства у військових формаціях України в першій половині ХХ ст., а також на досвід інших держав світу, останнім часом зростає число прихильників впровадження подібної системи у Збройних Силах незалежної України. Але до реалізації означеної проблеми існує чимало перепон, зокрема поліконфесійність населення України. Проте, завдання зміцнення морально-бойового духу захисників Вітчизни вимагають активного пошуку впровадження відносин між армією і церквою, адекватних вимогам демократичного суспільства, поєднання духовних інтересів військовослужбовців із національно-державними. Сподіваємося, що пропонована нижче бібліографія проблеми сприятиме подальшим спеціальним студіям, а також стане в нагоді командирам і капеланам окремих частин в удосконаленні навчально-виховної роботи в силових структурах незалежної України. Тим більше, що капеланська служба вже відновлена на рівні окремих частин і гарнізонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи

1. Головна Руська Рада. 1848–1851. Документи. – Львів, 2002. – 270 с.
2. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.
3. Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. – 494 с.
4. Доценко О. Зимовий похід. – Варшава, 1932.
5. Законодательные акты Украинской Державы. Вып. 6. – Одесса, 1918. – 40с.
6. Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали у 5-ти томах. Т. 1–2. – Івано-Франківськ, 2001. – 542 с.
7. Кривава книга. – Дрогобич, 1994. – 274 с.
8. Літопис Голготи України. Т. 3. – Львів, 1997. – 831 с.
9. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2. – Львів, 1997. – 664 с.
10. Літопис УПА. (Нова серія). Т. 2. – Київ; Торонто, 1999. – 724 с.
11. Літопис УПА. Т. 3. – Торонто, 1987. – 272 с.
12. Похлебкин В.В. Великая война и несостоявшийся мир 1941–1945. – Москва, 1997. – 384 с.
13. Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1981. – 447 с.
14. Руководственные указания духовенству действующей армии. – Москва, 1917. – 56 с.
15. Сведения об Австро-Венгерской армии. – Киев, 1914. – 32 с.
16. Симон Петлюра: Статті, листи, документи. Т. I. – Нью-Йорк, 1956. – 479с.
17. Симон Петлюра: Статті, листи, документи. Т. II. – Нью-Йорк, 1958. – 600с.
18. Симон Петлюра: Статті, листи, документи. Т. III. – Київ, 1999. – 616 с.

19. Справочная книга Армії і Фльоти України / УНР. – Київ, 1918. – 64 с.
20. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. I. – Вінніпег, 1958. – 674 с.
21. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.
22. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.
23. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – 290 с.
24. Українська Народна Республіка. Головна управа війська. Накази. – Б/м, 1920. – 106 с.
25. Українська Народна Республіка. Головна управа Української Держави. Накази Армії. – Київ, 1918. – 500 с.
26. Українська Народна Республіка. Накази військової Офіції УНР. – Київ, 1918. – 400 с.
27. Українська Народна Республіка. Накази. – Б/м, б/д. – 236 с.
28. Українська революція: Документи 1919–1921 рр. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
29. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в 2-х томах. Т. 1. – Київ, 1996. – 589 с.
30. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в 2-х томах. Т. 2. – Київ, 1997. – 423 с.
31. Ульяновський В., Андрусин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі: попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. – Київ, 1993. – С. 285–397.
32. Черная книга (“Штурм небес”). Сборник документальных данных о положении духовенства в Российской православной церкви в период гражданской войны в России // Москва. – 1991. – № 1. – С. 142–159.

Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

33. Ф. 811. Український воєнний генеральний комітет при Українській Центральній Раді.
34. Ф. 1072. Міністерство ісповідань УНР.
35. Ф. 1073. Державний Секретаріат Військових Справ ЗУНР. 1918–1919 рр.
36. Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави.
37. Ф. 1075. Військове міністерство УНР. 1918–1921 рр.
38. Ф. 1076. Штати Військового міністерства УНР.
39. Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави.
40. Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР. 1918–1919.
41. Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917.
42. Ф. 2188. Начальна Команда Галицької армії ЗОУНР. 1919–1920.
43. Ф. 2266. Штаб корпусу Січових Стрільців.
44. Ф. 2439. Група інтернованих військ Армії УНР в Польщі.
45. Ф. 3520. Табір інтернованих частин Армії УНР в Яблонне.
46. Ф. 3521. Український військовий табір у Йозефові.
47. Ф. 3522. Український військовий табір у Тухолі.
48. Ф. 3524. Український військовий табір в Александрові Куявському.
49. Ф. 3836. УПА–Захід.
50. Ф. 3837. УПА–Південь.
51. Ф. 3838. УПА–Північ.
52. Ф. 3971. Стрілецька добровольча дивізія СС “Галичина”. 1943–1944.

Центральний державний архів громадських об’єднань України

53. Ф. 1. Центральний Комітет компартії України.

Центральний державний історичний архів України у Львові

54. Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія. м. Львів.
55. Ф. 353. Легіон українських Січових Стрільців. 1914–1921.

56. Ф. 580. Українська військова станиця інтернованих військ УНР, м. Каліш (1924-1939)
57. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР, ЗУНР.
58. Ф. 753. Українська збірна станиця інтернованих військ УНР, м. Ланцут.

Державний архів Львівської області

59. Ф. 3. Львівський обласний комітет Компартії України.

Періодичні видання

60. Америка. Філадельфія. 1900–1990.
61. Альманах Українського Народного Союзу. Нью-Йорк. 1917–2004.
62. Арка. Львів. 2004.
63. Армия. Москва. 1992–2004.
64. Архіви України. Київ. 1947–2004.
65. Вечерняя Москва. Москва. 1990–2005.
66. Визвольний шлях. Лондон. 1948–2004.
67. Військо України. Київ. 1993–2003.
68. Вільна Україна. Львів. 1944–1990.
69. Вісті. Мюнхен. 1965.
70. Вісті комбатанта. Торонто; Нью-Йорк. 1960–2004.
71. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль; Станіславів. 1918–1919.
72. Война. Санкт-Петербург. 1914–1917.
73. Войсковой вестник. Москва. 2000–2004.
74. Волинь. Луцьк; Рівне. 1992–2005.
75. Джерела життя. Київ. 1999.
76. До зброї. Станіславів. 1943.
77. За державність. Каліш; Варшава. 1929–1939.
78. Записки НТШ. Львів. 1905–1913.
79. Зарубежное военное образование. Москва. 1990–2000.
80. Ілюстрований календар товариства “Просвіта”. Львів. 1914–1939.

81. Історичний календар-альманах Червоної Калини. Львів. 1920–1939.
82. Київська старовина. Київ. 1992–2004.
83. Київська Церква. Київ. 1995–2005.
84. Літопис “Червоної Калини”. Львів. 1929–1939.
85. Літературно-науковий вісник. Львів. 1920–1939.
86. Людина і світ. Київ. 1990–2005.
87. Львівські вісті. Львів. 1941–1944.
88. Мета. Львів. 1990–2005.
89. Місіонар. Львів. 1914–1939. 1990–2005.
90. Молода Галичина. Львів. 1992–2005.
91. Народна Армія. Київ. 1993.
92. Наша віра. Київ. 1993.
93. Наше життя. Александрів-Куявський. 1921.
94. Нова Рада. Київ. 1917–1918.
- 94а. Нова Зоря. Ланцут; Каліш. 1921–1923.
95. Оранта. Київ. 1995.
96. Ориентир. Москва. 1990–2004.
97. Пам’ять століть. Київ. 1992–2004.
98. Поклик сумління. Львів. 1992.
99. Православна Церква. Київ. 1996.
100. Православний вісник. Київ. 1993–2004.
101. Родина. Москва. 1985–2005.
102. Розбудова держави. Київ. 1992–2004.
103. Світло. Київ. 1993–2005.
104. Сибирские огни. Новосибирск. 1990–2000.
105. Стрілець. Станиславів. 1919.
106. Сурмач. Львів. 1997.
107. Сучасність. Мюнхен. 1990–2004.
108. Табор. Каліш; Париж. 1923–1939.
109. Українська ідея і чин. Мюнхен. 1998.

110. Українське православне слово. Київ. 1980.
111. Українське слово. Львів. 1916.
112. Український альманах. Перемишль. 1998–2004.
113. Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. 1964–2005.
114. Український комбатант. Новий Ульм. 1947–2004.
115. Український історичний журнал. Київ. 1957–2005.
116. Український Скиталець. Ліберці; Йозефів. 1920–1923.
117. Українські варіанти. Донецьк. 1999.
118. Церква і Надія. Львів. 1930–1939.
119. Церковная ведомость. Москва. 1890.
120. Шлях. Луцьк. 1938.
121. Шлях Перемоги. Львів. 1992–2000.

Мемуари

122. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – 392 с.
123. Білон П., о. Спогади. Ч. I. – Пітсбург, 1952. – 124 с.
124. Білон П., о. Спогади. Ч. II. – Пітсбург. – 134 с.
125. Богун Дем'ян, о. Спомини про Грубешів 1942–1944 // Світло. – 1998. – Січень. – С. 38–39.
126. Гайдукевич О., о. Було колись. Із записок польового духовника УГА. – Львів, 1937. – 110 с.
127. Гайдучок С. Воєнні спомини. – Львів, 2002. – 56 с.
128. Галуцинський М. З українськими січовими стрільцями. Спомини з років 1914–1915. – Львів, 1934. – 216 с.
129. Гриньох І., о. Аби спасти людей // Поклик сумління. – 1992. – Вересень. – № 34.
130. Загачевський Є. Белярія–Ріміні–Англія: Репортаж-спогад. – Мюнхен, 1968. – 318 с.
131. Їжак М., о. Зі стрілецької слави // Українське слово. – 1916. – 17 жовтня.

132. Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941–1943. – Львів, 1999. – 180 с.
133. Качор А. Полевий духовник о. А.Гаврищак: Спомини // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 3–4. – С. 38–39.
134. Ковалюк Д., о. Воєнні спомини (1943–1945) // Вісті. – 1965. – Березень. – Ч. 118. – С. 36–39.
135. Кончак Й., о. Спомин з військової служби в Українській Дивізії і Польському корпусі (1939–1952) // Вісті комбатанта. – 1996. – Ч. 3. – С. 83–88.
136. Кравс А. За українську справу. Спомини. – Львів, 1937. – 99 с.
137. Левенець М., о. Під Бродами // Сурмач. – Лондон, 1984. – Ч. 1–4. – С. 21–22.
138. Лисак С. Святий Вечір під Хировим // Літопис “Червоної Калини”. – 1936. – Ч. I. – С. 2–3.
139. Літопис УПА. Т. 5. Спомини учасників. – Торонто, 1985. – 299 с.
140. Михайлик М. За стрілецьку славу: Спомин з рр. 1919–1920. – Львів, 1936. – 128 с.
141. Нагаєвський І., о. Спогади польового духовника. – Торонто, 1985. – 184 с.
142. Новак В. Південно-західна округа “Турів” // Літопис УПА. Т. 5. – Торонто, 1985. – С. 124–126.
143. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – Київ, 2002. – 460 с.
144. Партизанськими дорогами з командиром “Залізняком”. – Дрогобич, 1997. – 358 с.
145. Пащевський П. Протопресвітер. Із моїх спогадів про “Зимовий похід” Армії УНР (6.XII.1919–6.V.1920). Шлях. – 1938. – Ч. 9. – С. 5-6.
146. Прохода В. Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення життя і діяльності звичайного українця. Ч. 1. – Торонто, 1967. – 434 с.

147. Сім'янців В. Спогади богданівця. – Нью-Йорк, 1963. – 123 с.
148. Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1993. – 493 с.
149. Сокольський О. Наші незабутні “Отці з Риму” // Вісті комбатанта. – 1990. – Ч. 1. – С. 41–44.
150. Спогади. Ч. 1. Тернистим шляхом. Вип. 1. – Каліш, 1921. – 46 с.
151. Спогади. Ч. 2. Тернистим шляхом. Вип. 5. – Каліш, 1922. – 52 с.
152. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
153. Чайковський Т., о. Щоденник // Лебедович І. Полеві духовники УГА. – Вінніпег, 1963. – С. 260–298.
154. Шухевич С. Спомини з української Галицької Армії (1918–1920). – Львів, 1929. – Ч. 1. – 176 с.; Ч. 2. – 176 с.; Ч. 3. – 162 с.; Ч. 4. – 164 с.; Ч. 5. – 147 с.
155. Яворівський Є. За цісаря, за державу (Спомини) / Літопис “Червоної Калини”. – 1937. – Ч. 3. – С. 18–21.

Дослідження

156. Алфимов А. Во имя достойного будущего // Журнал Московской Патриархии. – 1995. – № 1–4. – С. 16–19.
157. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Центральної Ради. – Київ, 1997. – 200 с.
158. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Гетьмана II Скоропадського. – Київ, 1997. – 200 с.
159. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Директорії УНР. – Київ, 1997. – 172 с.
160. Апанович О. Розповіді про Запорізьких козаків. – Київ, 1991. – 213 с.
161. Армия и Церковь: С верой в будущее России // материалы I Всероссийской конференции “Православие и Российская армия”. – Ориентир. – 1995. – № 1. – С. 4–30.
162. Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, 1995. – 16 с.

163. Байков Л. Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини. – Б/м, 1919. – 225 с.
164. Бемко В. Державний Секретаріат Військових Справ // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 61–70.
165. Беляєв В.П., Рудницький С.М. Под чужими знаменами. – Москва, 1954. – 207 с.
166. Беляєв В.П. Я звинувачую! – Київ, 1980. – 154 с.
167. Білон П., о. Похідна церква 6-ї стрілецької Січової дивізії // За державність. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 155–176.
168. Божик С. З останніх днів УГА. – Львів, 1923. – 79 с.
169. Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2000. – 528 с.
170. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – 684 с.
171. Бородиєвич Є. В чотирикутнику смерті. – Львів, 1921. – 67 с.
172. Борщевич В. Волинський пам’ятник. – Рівне, 2004. – 408 с.
173. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині, 1944–1950 рр. – Луцьк, 1997. – 213 с.
174. Борщевич В. Українське військове духовенство // Сурмач. – Львів, 1997. – С. 36–39.
175. Бугаєнко В. Патріотично-виховна робота серед воїнів УПА // Історія слов’янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – Київ, 2000. – С. 232–234.
176. Варварів В., о. В 20-річчя смерті // Українське православне слово. – 1980. – Ч. 10. – С. 9.
177. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923. У 2-х томах. Т. I. – Львів, 1998. – 524 с.
178. Верига В. Під сонцем Італії. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1984. – 250 с.
179. Верига В. Слідами батьків: нариси історії 30-го полку дивізії “Галичина” Української Національної Армії. – Львів, 2002. – 246 с.

180. Військове і флотське духовенство // Людина і світ. – 2000. – № 5. – С. 17–21.
181. Военные традиции России: история, психология, культура. – Санкт-Петербург, 2000. – 130 с.
182. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. I. – Санкт-Петербург, 1912. – 134 с.
183. Восторгов И.И. Вопросы религии и православия в современной великой войне. – Москва, 1915. – 70 с.
184. Вуйцик І. Священик в уніформі // Мета. – 1994. – 20 лютого.
185. Гайке В.-Д. Українська дивізія “Галичина”, історія формування і бойових дій. – Торонто; Париж; Мюнхен, 1970. – 277 с.
186. Галайко В. Священники в русской армии // Тыл Вооруженных Сил. – 1992. – № 6–7. – С. 75–78.
187. Галан В. Батерія смерти. – Джерсі Сіті, 1968. – 239 с.
188. Галан Я. З хрестом чи з ножом // Вільна Україна. – 1945. – 8 квітня.
189. Гарбуз А. Служба капелланов в армии Великобритании // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 6. – С. 6–9.
190. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Порт Амбой, 1959. – 285 с.
191. Гірняк Н. Організація, духовний зріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія, 1955. – 84 с.
192. Гитманов Б.В. Церковь во время революции. – Б/м, 1924. – 196 с.
193. Голинський П. Богослови в роках визвольної боротьби // Альманах українських богословів. – Перемишль, 1937. – С. 147–163.
194. Голод І. Капелан УГА загинув рятуючи євреїв // Молода Галичина. – 2004. – 17 березня.
195. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. – Львів, 1997. – 288 с.
196. Голубко В. Останній шлях: Другий зимовий похід Армії УНР 1921р. // WarszawskieZ eszyty Ukrainoznawcze. 3. – Warszawa, 1996. – S.161-169.

197. Григулевич И. Р. Крест и меч. – Москва, 1977. – 292 с.
198. Гриньох І., о. Слово з нагоди 40-річчя УГВР // Сучасність. – 1971. – Ч. 12. – С. 190–196.
199. Даниленко С.Т. Дорогою ганьби і зради. – Львів, 1972. – 222 с.
200. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – 205 с.
201. Джури И. Религия в Вооруженных Силах США // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 6. – С. 14–16.
202. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941–1944). – Київ, 2002. – 260 с.
203. Дмитрук К.Є. Безбатченки. – Львів, 1972. – 222 с.
204. Дмитрук К.Є. Приречені. – Львів, 1981. – 327 с.
205. Добричев В. У тіні святого Юра. Вид. 2-ге. – Львів, 1970. – 213 с.
206. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. – Київ, 2002. – 220 с.
207. Доманська Г. Отець Іван Киприян // Національна трибуна. – 1998. – 19 липня.
208. Донцов Д. Хрестом і мечем // Державність. – 1991. – № 2. – С. 73–77.
209. Дорошенко Д. Гетьманська держава 1918. – Нью-Йорк, 1959. – 126 с.
210. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с.
211. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Українська Гетьманська Держава. 1918 р. – Ужгород, 1932. – 424 с.
212. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918. – Львів, 1936. – 376 с.
213. Духовенство военное // Военная энциклопедия. Т. 9. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 244–245.
214. Ортинський Л. Українська Дивізія на тлі подій Другої світової війни // Броди. Збірник. – Нью-Йорк, 1974. – 282 с.
215. Енциклопедія українознавства. Т. 1. – Львів, 1993. – 400 с.

216. Енциклопедія українознавства. Т. 6. – Львів, 1996. – 394 с.
217. Енциклопедія українознавства. Т. 10. – Львів, 2000. – 409 с.
218. Жовківщина. Історичний нарис. Т. 1. – Жовква; Львів; Балтимор, 1994. – 326 с.
219. Заброварний С. Галицька “Весна народів” 1848 // Український альманах. – Перемишль, 1998. – С. 115–117.
220. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – 608 с.
221. Задунайський В.В. Структура Армії УНР доби Директорії. – Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук. – Донецьк, 1994. – 25 с.
222. За що ллється кров мільйонів... Збірник. – Філадельфія, 1915. – 162 с.
223. Збірник на пошану о. Еміліана Ковча. – Саскатун, 1994. – 150 с.
224. Збройні сили і капелани // Людина і світ. – 1995. – № 5–6. – С. 23–28.
225. Зінько В., о. ЧСВВ. Душпастирська служба в українських арміях // Світло. – 1995. – № 10. – С. 346–347.
226. “Золоті Ворота”. Історія Січових Стрільців 1917–1919. Збірник. – Львів, 1937. – 395 с.
227. Золотарев О.В. Христоролюбивое воинство русское. – Москва, 1994. – 110 с.
228. Іларіон, митрополит. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – Вінніпег, 1956. – 144 с.
229. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4. – Львів, 1992. – 702 с.
230. Історичний календар – 97. – Київ, 1996. – 398 с.
231. Кандидов В. Религиозная контрреволюция 1917–1920 гг. и интервенция. – Москва, 1930. – 136 с.
232. Кандидов В. Религия в царской армии. – Москва, 1929. – 92 с.
233. Кандидов В. Церковный фронт в годы Мировой войны. – Москва, 1929. – 159 с.

234. Кандидов В. Церковь и гражданская война на юге. – Москва, 1931. – 295 с.
235. Кандідов Б. Релігія в царській армії. – Харків; Одеса, 1930. – 120 с.
236. Карівець М., о. Листи втрат І-ї бригади УСС (1919) / Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 21–22; Ч. 6. – С. 22; Ч. 7–8. – С. 34–37.
237. Каровець М., о. ЧСВВ. Зі записок полевого духовника Бригади УСС // Українська Галицька Армія. Т. I. – С. 125–132.
238. Катехизис русского солдата. – Москва, 1913. – 99 с.
239. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – Київ, 1999. – 284 с.
240. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – Київ, 1999. – 218 с.
241. Кияк К. Капеланська служба в Збройних силах України // Нова Зоря. – 1996. – серпень. – Ч. 21.
242. Колісник Р. Військова управа дивізії “Галичина”. – Торонто, 1990. – 168 с.
243. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 284 с.
244. Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі 1920–1939 рр. – Львів, 2000. – 274 с.
245. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920. Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. – Київ, 1997. – 205 с.
246. Коровницький М. Отець Андрій / “Яворенко” // Оранта. – Київ, 1995. – № 2.
247. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання. 1917–1967. – Чикаго, 1967. – 664 с.
248. Коханчук Р.М. Душпастирська опіка військових. – Київ, 2004. – 221 с.
249. Коханчук Р.М. Душпастирська опіка військових. – Київ, 2004. – 221 с.

250. Коханчук Р.М. Душпастирська опіка в арміях зарубіжних країн. – Київ, 2000. – 92 с.
251. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
252. Красівський О. За Українську державу і Церкву. – Львів, 1995. – 84 с.
253. Кревецький І. Батальон руських гірських стрільців 1849–1850 // Записки НТШ. – Т. 107. – С. 53–73.
254. Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорському пограниччю в 1848–1849 рр. // Записки НТШ. Т. 63. – С. 1–26; Т. 64. – С. 27–58.
255. Кревецький І. Проби організування руських національних гвардій у Галичині 1848–1849 // Записки НТШ. Т. 113. – С. 77–176.
256. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. – Львів, 1933. – 179 с.
257. Кречковський Ю. Капелани Дивізії “Галичина” // Волинь. – 1995. – 28 лютого.
258. Крип’якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська. – Львів, 1936. – 568 с.
259. Крук В. УПА в обороні християнської України // Українська ідея і чин. – 1998. – № 3. – С. 49–58.
260. Кузнецов В.Д. О постановке религиозного воспитания в военно-учебных заведениях российской армии. 1880–1917 гг. // Военные традиции России. История, психология, культура. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 38–42.
261. Лаба В., о. Духовна опіка над стрільцями 1-ї Української дивізії // Вісті Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА. – 1951. – Ч. 10–11. – С. 5–7.
262. Лаба В., о. Заслужена роля польового духівництва // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 1. – С. 309–313.

263. Лаба В., о. Українські полеві духовники наших пам'ятних днів // Лебедович І. Полеві духовники У.Г.А. – С. 71–73.
264. Лазарович М.В. Українські січові стрільці і національно-політична та культурно-просвітницька думка. – Тернопіль, 2000. – 202 с.
265. Ласкеев Ф. Историческая записка об управлении военным и морским духовенством за минувшее столетие 1800–1900. – Санкт-Петербург, 1900. – 151 с.
266. Лебедович І., о. Полеві духовники Української Галицької Армії. – Вінніпег, 1963. – 326 с.
267. Лебедович І., о. Роля українського галицького духовенства в Листопадовому зриві // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 1. – С. 305–308.
268. Лесів М. Блаженійший Омелян Ковч – мученик ХХ століття // Арка. – 2004. – № 5.
269. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні в період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73–81.
270. Лисенко О.Є. Релігія та церква у теорії і практиці українського націоналізму (20–40 роки ХХ ст.) // Український історичний журнал. – № 6. – 2000. – С. 29–50.
271. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
272. Литвин Р., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – 376 с.
273. Литвин Р., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 360 с.
274. Лозенко Л.І. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30.
275. Львов П.Н. Памятная книга о правах и обязанностях армейского духовенства. – Гельсинфорс, 1870. – 162 с.

276. Мазур С. Войска и духовный потенциал традиционных религий России // *Войсковой вестник*. – 2001. – № 3. – С. 34–43.
277. Малецкий М. Українській військові формування в Другій світовій війні // *Альманах Українського Народного Союзу*. – 1985. – С. 171–177.
278. Маркусь В. Отець д-р Іван Гриньох, священник-громадянин // *Сучасність*. 1995. – № 7–8. – С. 101–105.
279. Марчук В. Церква. Духовність. Нація. – Івано-Франківськ, 2004. – 460 с.
280. Масловський В.І. Дорога в безодню. – Львів, 1978. – 208 с.
281. Масловський В.І. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – Москва, 1999. – 272 с.
282. Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 1. – Львів, 1998. – 336 с.
283. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української Держави 1918 р. // *Україна в минулому*. Вип. 7. – Київ; Львів, 1995. – С. 67–112.
284. Морозов П. Военно-церковная служба Бундесвера // *Зарубежное военное обозрение*. – 1996. – № 6. – С. 13–15.
285. Мудрий В. Передісторія великого зриву // *Українська Галицька Армія. Матеріали до історії*. Т. 1. – С. 17–46.
286. Малява В. Армії потрібні капелани // *Наша віра*. – 1993. – № 19–20. – С. 7.
287. Нагаєвський І., о. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ, 1994. – 412 с.
288. Небелюк М. Під чужими прапорами. – Париж; Ліон, 1955. – 192 с.
289. Никифоров Е. Церковь и армия // *Радонеж*. – 1995. – № 15. – С. 1–2.
290. Новиков В.С. Армия и Русская православная церковь // *Армия*. – 1992. – № 4–5. – С. 60–66.
291. Новиков В.С. Армия и Церковь / Исторический очерк // *Сибирские огни*. – 1991. – № 6. – С. 269–280.

292. Оников Л. Войну с духовенством и церковью начал Сталин // Вечерняя Москва. – 1996. – 15 июля.
293. Откровение и признание. Нацистская верхушка о войне “Третьего Рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. – Смоленск, 2000. – 636 с.
294. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. – Київ, 1995. – 262 с.
295. Павлов А.М. Война. Армия. Религия. – Москва, 1988. – 156 с.
296. Памятная книга военного и морского духовенства на 1912 г. – Санкт-Петербург, 1912. – 370 с.
297. Пащевський П., о. Участь українського військового духовенства в боротьбі за визволення України // Церква і Нарід. – 1936. – Ч. 10 – 15 травня. – С. 327–330.
298. Паюсов К. Советский воинский долг и религия. – Москва, 1964. – 130 с.
299. Пелех Василь, о. Народний пом’яник // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на рік 1924. – Львів, 1923. – 168 с.
300. Пилявець Л. Закладав підмурки української автокефалії // Історичний календар. 97. – Київ, 1997. – С. 68–69.
301. Пиріг Р. Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі Центрального державного архіву громадських об’єднань України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 12. – Київ, 1999. – С. 77–87.
302. Погорілець Я. За українську церкву і націю / о. М. Когут // Шлях перемоги. – 1994. – 5 листопада.
303. Погорілець Я. Отець Когут – священик наших партизанів // Тернопіль, 1997. Регіональний річник. – Тернопіль, 1997. – С. 174–175.
304. Поликарпов В. Церковь и армия в России // Ориентир. – 2000. – № 9. – С. 58–61.

305. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. – Київ; Чернівці, 1999. – 236 с.
306. Послання Блаженійшого Патріарха Йосифа І в 40-річчя УПА // Визвольний шлях. – 1982. – Ч. II. – С. 1283–1287.
307. Пришляк Я. Видатні особистості Миколаївщини. – Миколаїв; Монреаль; Львів, 1998. – 186 с.
308. Протоієрей о. Павло П'ятаченко // Церква і Нарід. – 1935. – Ч. 8. – С. 232–234.
309. Религиозно-нравственное воспитание в российской армии: Мысли, изречения, исторический опыт. – Санкт-Петербург, 1998. – 171 с.
310. Реєнт О. Павло Скоропадський. – Київ, 2003. – 303 с.
311. Реутов А. Военные священники в Польше // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – № 4. – С. 13–14.
312. Ріміні 1945–1947. Збірник. – Нью-Йорк, 1979. – 325 с.
313. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – 360 с.
314. Рыжов С. Религия в армиях России и Запада // Религия, церковь в России и за рубежом. – Москва, 1997. – № 9–10. – С. 12–18.
315. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – Москва, 2000. – 862 с.
316. Советская историография. – Москва, 1996. – 592 с.
317. Содоль П. Українська Повстанська Армія 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – 199 с.
318. Сокирко-Гончар М. Отець Володимир Гончар // Джерело життя. – 1999. – Липень-серпень. – С. 28–29.
319. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція історіографія (1918–1920 рр.). – Київ, 1999. – 418 с.
320. Сохоцький І., о. Що дала Греко-католицька церква і духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951. – 104 с.

321. Срібняк І. Обеззброєна але не скорена. Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921–1924). – Київ; Філадельфія, 1997. – 188 с.
322. Стеблій Ф. Українська “Весна народів” у Львові // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 168–183.
323. Суглобов Г.А. Союз креста и меча (Церковь и война). Москва, 1969. – 145 с.
324. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск; Москва, 2000. – 510 с.
325. Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині під час революції 1848–1849 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 159–180.
326. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. Збірник статей. – Львів, 2004. – 294 с.
327. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Центральної Ради). – Київ, 1997. – 198 с.
328. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьмана Скоропадського). – Київ, 1997. – 320 с.
329. Федоров С. Армия и Церковь. – Санкт-Петербург, 1906. – 39 с.
330. Федик І. “Робимо добро, а найбільше одновірним” / ап. Петро // Світло. – 1995. – № 10. – С. 335–337.
331. Філарет, Патріарх. Українська армія і Церква // Православний вісник. – 1996. – Ч. 7–8. – С. 34–35.
332. Футулуйчук В.М. Служба преподобництва УГА // Українські варіанти. – 1999. – № 1–2. – С. 68–73.
333. Футулуйчук В.М. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920). – Львів; Донецьк, 2000. – 152 с.
334. Хмільовський М. До питання про душпастирство у Збройних Силах України // Київська церква. – 2000. – № 1. – С. 110–112.

335. Хома І. Апостольський Престол і Україна. 1919–1922. – Рим, 1987. – 133 с.
336. Христолюбивое воинство: Нравственные традиции Русской армии. – Москва, 1997. – 495 с.
337. Чимарев С.Ю. Религиозно-нравственное воспитание в русской армии: ритуалы, обряды и церемонии. – Санкт-Петербург, 1997. – 68 с.
338. Чимарев С.Ю. Русская православная церковь и Вооруженные Силы России в 1800–1917 гг. – Санкт-Петербург, 1999. – 272 с.
339. Шавельский Г.И. (протопресвитер). Православное пастырство. – Санкт-Петербург, 1996. – 688 с.
340. Шандрук П. Українська Національна Армія // Сурмач. – 1995. – Ч. 1–4. – С. 7–11.
341. Шанковський Л. Остання війна Австро-Угорської Монархії // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 5. – С. 14–16.
342. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 319 с.
343. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – 396 с.
344. Шах Степан. Вступне слово // І.Лебедович. Полеві духовники. – С. 11–21.
345. Шуба Олексій. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – Київ, 1999. – 320 с.
346. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. Т. 1. – Київ, 1999. – 592 с.
347. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – 359 с.
348. Яковлева Л. Празькі фонди у Києві // Пам'ятки України. – Київ, 1994. – № 3–6. – С. 120–122.
349. Armstrong I.A. Ukrainian Nationalism. 1939–1949. – New-York, 1955.
350. Die Habsburgermonarchie. 1848–1918. – В. III. – Wien, 1980. – 774 s.

351. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. – Toruń, 1991. – 160 s.
352. Karpus Z. Obóz internowanych w Tucholi. – Toruń, 1991. – 157 s.
353. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia Galicje 1918–1919 r. – Warszawa, 1997. – 286 s.
354. Landwehr R. Fighting for freedom: The Ukrainian volunteer division of the Waffen. SS. – Waryland, 1985. – 224 p.